

مرجع شناسی و روش تحقیق ۱

دکتر منصور ثروت

فهرست

هفت
سیزده
پانزده

مقدمه
راهنمای مطالعه
هدف کلی کتاب

فصل اول - کتاب و کتاب‌شناسی

۱	گفتار اول : کتاب و مشخصات آن
۵	گفتار دوم : کتابخانه
۶	روش صحیح استفاده از کتابخانه
۶	آشنایی با کتابخانه مرکزی
۷	اولین حرکت یک مراجع در کتابخانه
۷	اتاق کتابهای مرجع
۷	مرکز نشریه‌های ادواری
۷	میکروفیلم
۸	میکروفیش
۹	روشهای نگهداری کتاب در کتابخانه
۹	طبقه‌بندی کتابها در کتابخانه
۹	۱. طبقه‌بندی به روش دیوئی یا ده دهی
۱۰	۲. طبقه‌بندی به روش کنگره یال. سی

فصل دوم : شناسایی مراجع

۱۳	گفتار اول : شناسایی مراجع
۱۴	مراجع تخصصی
۱۴	مراجع تاریخ ادبیات ایران
۱۴	الف) تاریخ ادبیات
۱۶	ب) تذکره‌ها
۱۸	گفتار دوم : مراجع شرح حال یا بیوگرافی
۲۳	گفتار سوم : مراجع مهم کتاب‌شناسی
۲۴	مراجع مهم کتاب‌شناسی
۲۵	مراجع و منابع اسلامی
۲۶	الف) مراجع عمومی
۲۸	ب) مراجع علم حدیث
۲۸	ج) منابع تفسیر
۳۰	گفتار چهارم : منابع مهم عرفان و تصوف
۳۰	الف) منابع قدیم
۳۴	ب) منابع جدید
۳۶	گفتار پنجم : مهمترین مراجع نقد ادبی
۳۶	الف) مراجع نقد ادبی
۴۰	ب) مراجع عمومی
۴۳	ج) فرهنگ‌های موضوعی
۴۷	د) فرهنگ‌های تخصصی غیرادبی

۴۹	گفتار ششم : دائره‌المعارف‌ها
۵۰	تاریخچه دائره‌المعارف
۵۰	دائره‌المعارف فارسی
۵۱	دائره‌المعارف‌های معروف خارجی
۵۴	گفتار هفتم : مهمترین مأخذ برای درک متون کلاسیک
۵۴	الف) برای مطالعه دیوان حافظ
۵۶	ب) مولانا
۵۸	ج) فردوسی
۶۰	د) نظامی
۶۰	هـ) سعدی
۶۱	و) سایر متون

فصل سوم : تهیه و تنظیم رساله پژوهشی

۶۳	گفتار اول : کتاب‌شناسی در کار پژوهشی
۶۶	گفتار دوم : آشنایی با شیوه تنظیم مطالب در یک اثر و اصطلاحات مربوط به آن
۶۷	۱. عنوان
۶۷	۲. فهرست مطالب
۶۹	۳. دیباچه
۷۱	۴. متن اصلی کتاب
۷۳	۵. تعلیقات (افزوده‌ها)
۷۴	۶. فهرست اعلام
۷۵	۷. واژه نامه
۷۷	۸. فهرست مأخذ یا منابع
۸۰	۹. نشانه‌های اختصاری
۸۱	گفتار سوم : تنظیم نهایی یک کتاب
۸۲	تفاوت تألیف کتاب با پایان‌نامه
۸۵	معرفی چند مجموعه مقاله
۸۷	گزیده منابع و مأخذ

مقدمه

مرجع‌شناسی نه هنر است و نه علم، بلکه تنها وسیله‌ای است که هر پژوهشگر را در موضوعی که تحقیق می‌کند، در شناخت سوابق آن موضوع و چگونگی رسیدن بدان سوابق یاری می‌رساند. بنابراین نه روش خاصی دارد و نه قواعد طبقه‌بندی شده‌ای. اما نیاز به آن نه تنها در امر پژوهش ضروری به نظر می‌رسد، بلکه برای همه کسانی که درگیر امر تدریس و تعلیم هستند، ولو آن که پژوهشگر هم نباشند، لازم و ضروری است.

در توضیح این ضرورت باید یادآور شد که انسان به عنوان دانشجو، مدرس و محقق، در هنگام مطالعه، پیوسته با اشکالها و پرسشهایی متعدد از قبیل: معنی واژه، نام خاص شخص یا مکان، اصطلاح ادبی، فلسفی، فقهی یا حدیث و آیه، ضرب‌المثل، مسائل تاریخی، اعتقادات کهن، اسطوره‌ها و نمادها، پیچیدگیهای عرفانی، فکری، اعتقادی، موضوعات تخصصی شعر نظیر: سبک، وزن، صنایع لفظی و بدیعی و غیره مواجه می‌شود که این مشکلات ظاهراً جز با مراجعه به افراد متخصص قابل حل و رفع نیست. طبیعی است که در تمام موارد مذکور نمی‌شود فرد متبحر و صاحب علم را به سادگی پیدا کرد. به علاوه در صورت حضور چنین فردی نیز، میزان اعتبار پاسخ و حضور ذهن پاسخگو محل تأمل است. چه بسا پاسخگو در مواردی دچار فراموشی و خلط موضوع شده‌باشد و یا مسأله را بد فهمیده باشد و در نتیجه، پاسخ چندان دقیق نباشد.

اهمیت شناخت مراجع مهم در هر رشته از رشته‌های دانش بشری در این است که شخص با مراجعه بدان و با صرف حداقل زمان، دقیق‌ترین پاسخ مشکل خود را دریافت کند و نیازی به مراجعات مکرر به اشخاص نباشد. مسلم است که هیچ کس قادر نیست تمام محتوای یک لغت‌نامه نظیر برهان قاطع و یا ... را در حافظه خود نگه دارد، اما لازم است ویژگیهای هر یک از آنها را بداند و با مراجعه مستقیم بدان پاسخ خویش را دریافت کند.

اما چگونه می‌توان این آثار با ارزش و یا آموزگاران ساکت و در عین حال بی‌منت را شناخت؟ یکی از راههای ساده برای شناخت این‌گونه مراجع، مراجعه به بخش مرجع (رفرانس) هر کتابخانه است. تجربه ثابت کرده‌است که به دست گرفتن این آثار، لمس کردن، ورق زدن و نگاهی به رنگ و ابعاد، نام اثر و مؤلف آن شکل کلی آن را در ذهن ثبت می‌کند و اگر این نگاه و نظر همراه با تعقیب مشکلی باشد میزان ثبت آن در ذهن بسیار بیشتر خواهد بود.

راه دیگر آن که وقتی کسی در فکر نوشتن مقاله یا رساله‌ای است، نخست باید کتاب‌شناسی کار را تهیه کند. یعنی با مراجعه به کتابخانه و کمک گرفتن از فهرستهای موضوعی، تمام آثار مربوط به موضوع خویش را در برگه‌های تحقیقی بنویسد و سپس با مراجعه به تک‌تک آثار آنها را از نظر علمی سبک و سنگین کند و بدین ترتیب با مراجع کار خود آشنایی پیدا کند. مهمترین کار در این بخش آن است که پژوهشگر، مراجع مادر را تشخیص دهد. این کار را می‌توان از تعدد اتکای مؤلفان به این آثار متوجه شد. برای مثال هنگامی که ملاحظه می‌کنید که یکی از منابع مورد اتکای متأخران به هنگام بحث از حافظ کتاب مقدمه بر مکتب حافظ‌شناسی دکتر منوچهر مرتضوی است، پس به این نتیجه تقریبی دست می‌یابید که این کتاب مرجعی مادر محسوب می‌شود. طبیعی است که هر دوره‌ای می‌تواند از این‌گونه مراجع مادر یا اساسی برای خود داشته باشد. برای مثال همه قداما و حتی متأخران وقتی از مکتب عرفان بحث می‌کنند آثاری نظیر کشف المحجوب، اسرارالتوحید، تذکره‌الاولیا، مثنوی معنوی، مرصادالعباد، منطق‌الطیر و نظایر آن را مستند سخن خویش قرار می‌دهند. پس این آثار جزو مراجع اساسی کار پژوهشگر عرفان ایرانی است.

در کنار استمداد از کتابها برای معرفی منابع اصیل هر رشته، نباید از دانشمندان و پژوهشگرانی که عمر خویش را در تحقیقات هر رشته‌ای از علوم مصروف داشته‌اند غافل بود. مراجعه به آثار این اشخاص و کتب راهنمایی برای شناخت آثار اصیل، راه را کوتاهتر و نتیجه را مطلوبتر می‌کند لذا اطلاع و آگاهی از نام این پژوهشگران برای دانشجویان و محققان زبان و ادب فارسی از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. زیرا

شناخت نامهای پرآوازه‌ای نظیر: فروزانفر، معین، مینوی، نفیسی، زرین‌کوب، قزوینی، رشید یاسمی، صادق گوهرین، همایی، مرتضوی، یزدگردی، زریاب‌خویی، تقی‌زاده، ایرانشهر، دهخدا، بهار، اقبال آشتیانی، یوسفی، شفیع‌کدکنی، دبیرسیاقی، شهیدی، خانلری، سرکاراتی، غنی، رجایی‌خراسانی، اسلامی‌ندوشن، رستگارفسائی، موحد، انزابی‌نژاد، محقق، شعار، ثروتیان، روشن، وحید دستگردی، صفا، ریاحی، قریب، عباس اقبال، پورجوادی، رواقی، ماهیار نوابی، خیام‌پور، مدرس‌رضوی، پروین گنابادی، ضیاء‌الدین سجادی و ... که هر کدام در تحقیقات زبان و ادبیات فارسی و فرهنگ ایرانی منشاء خیر و برکت بوده‌اند و در طول سالیان متمادی در جهت بقا و قوام فرهنگ و ادب فارسی قدمهای ارزنده‌ای برداشته‌اند. پژوهنده جوان را به راحتی به سوی آثارشان رهنمون می‌شود.

در کنار نام پژوهشگران ایرانی از بزرگان مستشرق نیز نباید غافل بود، به ویژه که بعضی از این افراد در برخی رشته‌ها حق تقدم نیز دارند. برخی از این بزرگان عبارتند از: نیکلسون، هانری ماسه، ژول مول. مینورسکی، نولدکه، ولف، گیرشمن، راولینسون، ریتز، روزن، روکرت، ریو، فلوگل، کاتمر، کازیمیرسکی، ایوانف، آربری، آندره‌آس، اشیپگل، اکهارت، بارتولومه، بروکلیمان، لویی ماسینیون، پرچ، دارمستتر، دوخوبه، دوزی، دوساسی، زلمن، فولرس، هانری کربن، گایگر، گوتشمید، گیپ، مارگیلیوت، بلوشه، پاول هورن، ترنرماکان، نالینو، ونیس راس، شگر، هامرپورگشتال و غیره.

به این ترتیب هدف مرجع‌شناسی، شناخت پاره‌ای از آثار و احیاناً نامها در زمینه تحقیقات ادبی است تا فهم صحیح آثار و متون ادبی و کشف رموز و دقائق آن را آسان سازد و راه را برای استنباطها و تفسیرهای جدید و با تصحیح اشتباهات گذشتگان هموار کند.

ذکر این نکته ضروری است که هر نوشته‌ای شامل دو جزء است. جزئی، استنباطها، دریافته‌ها، قضاوتها، باورها، استنتاجها و برداشتهای خود نویسنده و مؤلف را در برمی‌گیرد. اما جزء دوم مربوط به دیگر آثاری است که نویسنده برای قوت بخشیدن به پژوهشهای خود و مستند ساختن اقوال و داوریهای خود از آنها یاری گرفته است.

اما آنچه در خصوص جزء دوم ضرورت دارد آن است که آبخور و مرجع آن مشخص شود ولو آنکه این استفاده در حد یک بیت شعر یا یک جمله ساده باشد. طبیعتاً این گونه مستندات پیوسته از کتابها نیست. گاه از اقوال شفاهی افراد، از بایگانی مؤسسه‌ها و اداره‌ها، از نوار ضبط صوت یا فیلم نیز در پژوهشها استفاده می‌شود. حتی در چنین حالتی نیز مسئولیت نویسنده ایجاب می‌کند که این موارد را نیز در میان مراجع کار خود معرفی کند.

برخی تصور می‌کنند، انتقال پیاپی اقوال و آثار دیگران در یک اثر پژوهشی ممکن است سوء تفاهمی پدید بیاورد و خواننده را با این سؤال مواجه سازد که «اگر قرار است بخش اعظم اثر یک مؤلف را اقوال و افکار و داوریه‌های دیگران تشکیل دهد پس چه چیزی برای خود او باقی می‌ماند؟» این سوء تفاهم ممکن است پژوهشگر را وادار کند تا منابع نوشته‌های خود را بروز ندهد. حال آنکه پژوهشگر هرچه دقیق‌تر مراجع کار خود را بنماید کار به همان میزان علمی‌تر و مستندتر است. زیرا اساس، پیاده کردن اندیشه‌ای است که مؤلف پژوهشگر سعی دارد به استناد آثار و تحقیقات پیشینیان در رد و قبول آن، اندیشه را پیش ببرد. هر کار علمی نوعی داوری صادقانه در موضوعی خاص است هرچه شواهد و مدارک موضوع فراوانتر باشد نتیجه قضاوت دقیقتر خواهد بود. به جز این هرچه شواهد و مدارک دقیق‌تر باشند اعتماد به نتیجه حاصل مطمئن‌تر خواهد بود.

سعی می‌شود این مقدمه با ذکر مطلب حائز اهمیت دیگری به پایان آید و آن اینکه میزان صلاحیت مراجع به عنوان مرجعی مطمئن نیز باید همواره مدنظر پژوهشگر باشد. مثالی این موضوع را روشن می‌کند. فرض شود پژوهشگری علاقه‌مند است موضوعی را در باب حافظ تحقیق کند. مسلماً در این مورد آنچه در روزنامه‌ها و مجله‌های تفننی روزانه و هفتگی نوشته شده است نمی‌تواند ارزش علمی داشته باشد و استفاده از این منابع نوشته را از وجاهت علمی به دور خواهد کرد.

بنابراین برای انتخاب مراجع باید دید به‌عنوان پژوهشگر به دنبال چه چیزی هستیم و برای رسیدن به آن باید به کجا مراجعه کنیم. برای مثال امکان دارد، پژوهشگر

ادبیات عامیانه نتواند از طریق مطالعه کتاب به نتیجه دلخواه خود دست یابد اما ممکن است در صورت استفاده از روش مصاحبه به اهداف مورد نظر خود دسترسی پیدا کند.

راهنمای مطالعه

کتاب حاضر در واقع بخش نخستین از درس روش تحقیق و مرجع‌شناسی است که به موضوع مرجع‌شناسی می‌پردازد. در این کتاب دانشجویان گرامی با سه فصل عمده روبرو خواهند شد: فصل اول کتاب و کتاب‌شناسی است. در این فصل سعی مؤلف بر آن بوده‌است که دانشجویان با کتاب و کتاب‌شناسی، کتابخانه و بخشهای مختلف آن، طبقه‌بندی کتاب در کتابخانه آشنا شوند. البته بهتر آن است که دانشجو پس از مطالعه کتاب همراه با استاد به کتابخانه مراجعه کند و آموخته‌های خود را به طور عملی در کتابخانه به مرحله اجرا بگذارد.

فصل دوم به شناسایی مراجع اختصاص دارد. در این فصل سعی شده‌است به جای ذکر انبوهی از نام کتابها به ذکر آن دسته از آثاری پرداخته شود که واقعاً در مسیر پژوهش - در حد رساله‌ای پژوهشی و در عین حال دانشجویی - یاور پژوهشگر باشد. بنابراین به تناسب رشته زبان و ادبیات فارسی، مراجع به شش شاخه عمده: مراجع تاریخ ادبیات، شرح حال، کتاب‌شناسی، منابع اسلامی، مراجع عرفان و تصوف، مراجع نقد ادبی، تقسیم شده و در هر باب ممتازترین آثاری که از نظر علمی و دقت مؤلفان حائز اهمیت‌اند معرفی شده‌است.

فصل سوم به موضوع طرز تهیه رساله پژوهشی اختصاص یافته است. در این فصل سعی شده‌است دانشجویان با شیوه تنظیم رساله‌ای پژوهش آشنا شوند. بنابراین مسائلی که دانستن آن در تنظیم نهایی اثری در شکل یک کتاب لازم به نظر می‌رسد توضیح داده شده‌است. از آن جمله‌اند: عنوان رساله، فهرست مطالب، دیباچه، متن اصلی کتاب، تعلیقات، انواع فهرستها، مآخذ اثر، نشانه‌های اختصاری.

طبیعی است که هم فهم صحیح مطالب فصل دوم و هم موضوعات مورد بحث در فصل سوم، مستلزم کار عملی است و به طور حتم لازمه‌اش تهیه رساله‌ای است که ضمن مراجعه به منابع معرفی شده در فصل دوم و نظایر آنها، نظم پیشنهادی در فصل سوم در تهیه رساله به کار گرفته شود.

آزمون این درس می‌تواند در دو مرحله انجام گیرد. مرحله اول از موضوعات فصل اول و دوم پرسش شود و در مرحله دوم دانشجو انجام کاری پژوهشی را براساس مراعات نکات فصل سوم بر عهده بگیرد.

فصل اول

کتاب و کتاب‌شناسی

هدفها

- انتظار می‌رود در پایان دانشجو بتواند :
۱. کتاب و مشخصات آن را بشناسد.
 ۲. مفهوم کتابخانه را بداند.
 ۳. با روش صحیح استفاده از کتابخانه آشنا شود.
 ۴. با بخش‌های مختلف کتابخانه مرکزی آشنایی پیدا کند.
 ۵. طرز کار و نحوه استفاده از دستگاههای ریدر و پریتر را بداند.
 ۶. با انواع طبقه‌بندی کتابخانه آشنا شود.

گفتار اول : کتاب و مشخصات آن

هدف - انتظار می‌رود دانشجو پس از مطالعه این گفتار :

- کتاب و مشخصات کتاب را بشناسد
- با قطع‌های مختلف کتاب آشنا شود

اصطلاح کتاب به مجموعه‌ی نوشته‌هایی گفته می‌شود که بر حول محور موضوعی واحد تدارک دیده شده و به صورت چاپی در اختیار خوانندگان قرار گرفته است. گاه ممکن است کتاب مجموعه‌ای از مقالات مستقلی باشد که هر کدام فی‌نفسه عنوانی دارند، لیکن در کل زیرمجموعه عنوانی کلی‌تر در کتابی واحد گرد آمده باشند. همچنین بعید

نیست بخشهای متعدد و جداگانه‌ای از یک رمان واحد باشد نظیر «بهشت گمشده که از دوازده جلد کتاب تشکیل یافته است.»^۱

به هر حال حتی اگر نتوان به تعریفی جامع و مانع از کتاب دست پیدا کرد، لیکن امروزه همگان توافقی ضمنی نسبت به مفهوم کتاب در ذهن خود دارند. با وجود این پس از پیدایش صنعت چاپ و تولید انبوه کتاب، این مقوله برای خود شخصیت و شکلی واحد پیدا کرده‌است که بدون داشتن آن ویژگیها کتاب محسوب نمی‌شود، ولو آنکه در جوف جلدی نظیر قیافه ظاهری کتاب فرو رفته باشد. کما اینکه اینگونه آثار را مجلد (جلدشده) می‌نامند.

بر همین اساس در حال حاضر هویت رسمی کتاب در چیزی به نام شناسنامه کتاب تثبیت شده‌است و هر اثر مطبوعی با داشتن این شناسنامه آن هویت رسمی را کسب می‌کند.^۲ شناسنامه هر کتابی مشخصات زیر را خواهد داشت :

نام کتاب، نام مؤلف (در صورتی که کتاب ترجمه باشد، نام مترجم پس از نام مؤلف می‌آید)، نام ناشر، شماره چاپ، مشخصات مرکز لیتوگرافی، چاپ و صحافی، شمارگان، بهای کتاب، گاه نام ویرایشگر، صفحه‌آرا، طراح، نمونه‌خوان، مرکز حروفچینی نیز بدان افزوده می‌شود. از چند سال پیش شابک کتاب (شماره استاندارد بین‌المللی کتاب) که خلاصه آن به لاتین ISBN هست، و برگه فهرست‌نویسی کتابخانه ملی ایران نیز - که از هر کتاب دو نسخه بدانجا ارسال می‌شود - در همان صفحه شناسنامه درج می‌شود.

روی هم‌رفته شکل ظاهری کتاب نیز از معیارهای مشخصی تبعیت می‌کند. بدین معنی که کتاب دارای چهار جزء ظاهری است: روی جلد، پشت جلد، عطف و قطع.

جلد کتاب گاهی روکشی جداگانه نیز دارد. جلدهای ضخیم را گالینگورو نازک را شمیم می‌گویند. گاه ممکن است جلد شمیم که همان مقوای نازک است با روکشی از پلاستیک نیز همراه باشد که بدان سلیفون می‌گویند. بر روی جلد، نام کتاب، نام مؤلف و

۱. ر. ک: فرهنگ کادن Cuddon ذیل واژه Book

۲. شناسنامه کتاب در پشت صفحه عنوان کتاب که نخستین صفحه آن است درج می‌شود. در همین صفحه اگر کتاب ترجمه باشد گاه مشخصات زبان اصلی کتاب نیز نوشته می‌شود. ضمناً فهرست برگه نویسی کتابخانه ملی نیز در همین صفحه خواهد بود. به نمونه نگاه کنید.

مترجم، و غالباً نام و نشان ناشر چاپ می‌شود. اگر روکش داشته باشد نوشته‌ها روی آن ثبت می‌شود و جلد اصلی ممکن است مشخصات کتاب را به شکل طلاکوب داشته باشد.

پشت جلد کتاب، پس از آخرین ورق، همان نیمه دوم جلد اصلی است. گاهی ناشران بر روی آن ترجمه روی جلد را می‌آورند و گاه چیزی در آن نمی‌نویسند. همچنین ممکن است شابک کتاب در پایین پشت جلد درج شود. نیز برخی ناشران از این قسمت برای تبلیغات استفاده می‌کنند. این تبلیغ ممکن است راجع به خود اثر یا مؤلف کتاب یا مربوط به هردو باشد و یا به تبلیغ دیگر آثار ناشر اختصاص یابد.

اما عطف کتاب همان ضخامت شیرازه کتاب است که معمولاً وقتی کتاب در قفسه به حالت ایستاده قرار می‌گیرد از پشت آن دیده می‌شود. در صورتی که عرض عطف کتاب اجازه دهد به ترتیب از بالا به پایین نمایشگر نام کتاب، نام مؤلف و نشان و نام ناشر خواهد بود. گاه نشان ناشر در بالاترین بخش نیز قرار می‌گیرد.

در مورد قطع کتاب باید گفت، قطع همان ابعاد سطح کتاب است. قطع کتاب اساساً با حجم کتاب بی‌ارتباط نیست. در عین حال ممکن است ناشر کتاب، با انتخاب قطع مشخص برای سلسله کتابهای ویژه‌ای، آن را از دیگر آثار خود جدا کند. برای مثال تمام گزیده‌ها را در قطع رقعی و تمام کتابهای تاریخی را در قطع دیگری چاپ کند. معمولی‌ترین قطع کتاب وزیری (24×16 سانتی‌متر)، جیبی (10×16 سانتی‌متر) و قطع رقعی (14×22 سانتی‌متر) برای کتابهای عادی است.

از قطع سلطانی (30×50 سانتی‌متر) بیشتر برای چاپ قرآن کریم، نهج‌البلاغه استفاده می‌شود. از قطع رحلی بزرگ ($24 \times 37/5$ تا 21×32 سانتی‌متر) باز برای چاپ قرآن کریم و احیاناً کتابهای نفیس مانند شاهنامه و غیره بهره می‌گیرند. قطع رحلی در نوع کوچک هم وجود دارد که معمولاً $20-26$ سانتی‌متر است. این قطع برای دایرةالمعارفها مناسب است.

قطع‌های دیگری هم به نامهای بغلی، خشتی، بیاضی وجود دارد که موارد استفاده کمتری دارد.

نمونه شناسنامه و مشخصات دیگر کتاب

مشخصات اصلی کتاب :

Literary Theory
An Introductoin
University & Minnesota press 1996
A persion Translation by
Abbas Mokhber

برگه کتابخانه ملی

Egleton , terry

ایگلتون، تری ۱۹۴۳ -

پیش درآمدی بر نظریه ادبی / تری ایگلتون؛ ترجمه عباس مخبر - ویرایش ۰۲ - {تهران} : نشر مرکز، ۱۳۸۰

ده، ۳۵۸ ص. - (نشر مرکز؛ شماره نشر ۱۴۲)

ISBN : 964 - 305 - 517 - 5

عنوان اصلی : Literary theory an Introduction

کتابنامه : ص {۳۰۴} - ۳۱۲

۱. نقد - تاریخ - قرن ۲۰۲۰. ادبیات - تاریخ و نقد. الف. مخبر، عباس، مترجم . ب. عنوان.

پ ۹۸۱ الف ۹۰۴ ۸۰۱/۹۵۰۹۰۴

PN94/الف ۹ ۹۱۳۸۰

شناسنامه اصلی کتاب :

محل آرم ناشر

تری ایگلتون

ترجمه عباس مخبر

اجرای گرافیک طرح جلد: نشر مرکز

چاپ اول ۱۳۶۸، شماره نشر ۱۴۲

ویراستار دوم ۱۳۸۰، ۲۰۰۰ نسخه، چاپ سعدی

کلیه حقوق برای نشر مرکز محفوظ است

نشر مرکز، تهران، صندوق پستی ...

شابک :

شابک : ۹۶۴-۳۰۵-۵۱۷-۵ ISBN : 964 - 305 - 517 - 5

خودآزمایی ۱

۱. مفهوم کتاب در کدام گزینه آمده است؟

الف) به نوشته‌هایی می‌گویند که حول محور موضوع واحدی تدارک دیده شده باشد.
 ب) به نوشته‌هایی گفته می‌شود که دارای فصل یا گفتار باشند.
 ج) به نوشته‌هایی می‌گویند که بتوان آنها را در کتابخانه قرارداد.
 د) به نوشته‌ای گفته می‌شود که دارای شناسنامه باشد.

۲. هویت اصلی کتاب در کدام قسمت آورده می‌شود؟

الف) مقدمه ب) پیش‌گفتار

ج) شناسنامه د) مأخذ

۳. شماره استاندارد بین‌المللی کتاب را چه می‌گویند؟

الف) شابک ب) کتاب شمار

ج) کتاب نما د) شماره استاندارد

۴. معمولی‌ترین قطع کتاب را چه می‌نامند؟

الف) سلطانی ب) رحلی

ج) وزیری د) رقعی

گفتار دوم : کتابخانه

هدف - انتظار می‌رود دانشجوی پس از مطالعه این گفتار :

۱. کتابخانه را بشناسد.

۲. روش صحیح استفاده از کتابخانه را بداند.

۳. بخش‌های مختلف کتابخانه را بشناسد.

۴. با انواع طبقه‌بندی در کتابخانه آشنا شود.

کتابخانه یکی از بزرگترین و مهمترین مکانهای گردآوری مراجع و منابع و وسایل تحقیق به شمار می‌رود. کتابخانه مکانی است که تمام اندیشه‌های بشری به صورت نوشته با توجه به فنون و روش‌های علمی کتابداری در آنجا نگهداری می‌شود و این پدیده نوینی نیست. «فکر کتابخانه به قدمت تمدن انسان است. انسان توسط کتابخانه سوابق افکار و کردار خود را نگهداری و سنن خود را حفظ و قوانین خویش را تضمین کرد. کتابخانه به ایمان دوام، به مذهب بقا بخشید و اولین وسیله گسترش دانش شد. شاید کتابخانه خالق تمدن نباشد، و اما بدون آن نیز تمدنی به وجود نمی‌آمد. تا قبل از

اختراع چاپ در اواسط قرن پانزدهم کتاب با دست نوشته می‌شد، بنابراین تعداد نسخ هر عنوان بسیار محدود بود. این امر طبیعتاً به ارزش کتاب و احترام محل نگهداری آن می‌افزود. تا آنجا که جایگاه کتابها را مقدس دانسته و به آنها معبد ادب می‌گفتند و به سبب همین سابقه ذهنی است که امروزه نیز بعضی از معماران برای تهیه نقشه یک کتابخانه اگر نه به جنبه روحانی که، به روحیه باستانی آن می‌اندیشند.^۱

کتابخانه در روزگار ما صنعت را نیز به خدمت گرفته و علاوه بر نگهداری کتاب، نشریه، روزنامه، میکروفیلم، میکروفیش با دستگاههای مربوط را نیز در خود جای داده‌است و اخیراً رایانه نیز به خدمت درآمده و انبوهی از اطلاعات کتابخانه‌ای را نه تنها در خود جای داده بلکه توان اتصال ظرفیتهای تمام کتابخانه‌های کشور را به عهده گرفته‌است.

هم اکنون کتابخانه‌های «ملی» و «دانشگاهی» نیز گسترش بیشتری یافته‌اند. هر پژوهشگر نوپا ناگزیر از رجوع به کتابخانه‌هاست تا بتواند به منابع و مأخذ متعددی که لازم دارد دسترسی پیدا کند. بنابراین برای جلوگیری از اتلاف وقت و سردرگمی، روش صحیح استفاده از کتابخانه را باید آموخت.

روش صحیح استفاده از کتابخانه

نخست باید دانست که دانشگاهها معمولاً دارای سه نوع کتابخانه هستند. الف) کتابخانه گروههای آموزشی که اکثراً حاوی کتابهای مرجع و منابع مهم در رشته تخصصی همان گروه است. این کتابخانه‌ها کتاب امانت نمی‌دهند.

ب) کتابخانه دانشکده: هر دانشکده‌ای نسبت به رشته‌های تحصیلی خود آن را ترتیب می‌دهد این کتابخانه‌ها به دانشجو کتاب امانت می‌دهند. در این نوع کتابخانه، علاوه بر کتابهای آموزشی منابع و مأخذ و نشریات تخصصی نیز گردآوری و عرضه می‌شود. معمولاً در این کتابخانه از کتابهای غیرتخصصی بی‌ارتباط با رشته‌های تحصیلی خبری نیست.

ج) کتابخانه مرکزی که در واقع کتابخانه مادر هر دانشگاهی محسوب می‌شود.

آشنایی با کتابخانه مرکزی

این کتابخانه معمولاً بزرگترین مرکز کتابداری در تمام رشته‌های دانشگاهی و غیردانشگاهی

محسوب می‌شود. این مکان هم از حیث جایگاه، هم از جهت تعداد کتابها از دیگر کتابخانه‌ها وسیع‌تر و غنی‌تر است. کتابخانه مرکزی به علت گسترش وسیعی که از نظر کمی و کیفی دارد معمولاً به چندین بخش تقسیم می‌شود نظیر: سالن مطالعه، سالن برگه‌دانها، مخزن کتاب، مرکز مجله‌ها و نشریه‌های ادواری، مرکز نگهداری کتابهای خطی و نسخه‌های کمیاب، مرکز اسناد ملی اتاق مراجع و فرانسها، مرکز میکروفیلم و اخیراً مرکز اینترنت.

الف) اولین حرکت یک مراجع در کتابخانه، شناختن مکان برگه‌دانها و دوم اتاق مراجع و فرانسهاست. برگه‌دان عبارت از قوطی‌های بزرگی است که دارای چندین قوطی کوچکتر کشودار هست. اگر کشوها بیرون کشیده شود، ملاحظه خواهد شد که، داخل آن پر از برگه‌هایی معمولاً به ابعاد « ۷/۵ × ۱۲/۵ » است. بر روی این برگه‌ها مشخصات کتابها آمده و به ترتیب الفبا فارسی یا لاتین پشت سرهم ردیف شده‌است. این برگه‌ها اغلب به سه نوع مختلف چاپ شده‌اند:

۱- براساس موضوع ۲- براساس نام نویسنده ۳- براساس عنوان

شماره سمت راست بالای برگه را بردارید و از کتابدار کتاب مذکور را تحویل بگیرید.

ب) اتاق کتابهای مرجع، معمولاً کتابخانه‌ها مکان ویژه‌ای را به کتابهای مرجع (فرانس) اختصاص می‌دهند.

دائرةالمعارف‌ها، لغت نامه‌ها، کتابهای مادر و اساسی هر رشته‌ای از علوم در این قسمت قرار گرفته‌اند. این نوع کتابها امانت داده نمی‌شوند و باید در محل، مورد مطالعه پژوهشگر قرار گیرد.

ج) مرکز نشریه‌های ادواری، در کتابخانه‌های بزرگ نشریه‌های ادواری و روزنامه‌های روزانه نیز جای ویژه‌ای دارند. اغلب این نشریه‌ها براساس موضوع، رده‌بندی شده و در قفسه‌های مخصوص قرار گرفته‌اند. اغلب نشریه‌ها امانت داده نمی‌شوند و در همان جا باید مورد استفاده قرار گیرد.

د) میکروفیلم، این ترکیب از دو واژه فرنگی micro که پیشوندی است به معنی کم، کوچک و Film درست شده‌است. از این صنعت در امور مربوط به فرهنگ و هنر نیز استفاده می‌شود. می‌دانید که برخی از کتابها به عنوان نسخه منحصراً به فرد یا یکی از چند نسخه معتبر، همچون گنجینه‌هایی ارزشمند در اکثر کتابخانه‌های جهان نگهداری می‌شوند. مثلاً هزاران نسخه خطی و دست‌نویس از آثار علمی و ادبی کشور ما در

کتابخانه‌های معتبر جهان نگهداری می‌شود. پژوهشگران برای چاپ و انتشار این‌گونه کتابها، محتاج به رؤیت آن هستند. ولی دیدار از نزدیک این‌گونه کتابها مستلزم سفر به اقصی نقاط جهان و حضور در کتابخانه‌هاست که این عمل نیز مستلزم صرف هزینه‌های بسیار گزاف و تحمل دشواری‌های فراوان است. خوشبختانه اکثر موزه‌ها و کتابخانه‌ها وجود این‌گونه آثار را طی فهرستهایی چاپ شده به اهل علم معرفی می‌کنند، اینجاست که نقش میکروفیلم ظاهر می‌شود. شما با ارسال مشخصات آن کتاب می‌توانید یک میکروفیلم از کل کتاب را در اختیار داشته‌باشید. هم اکنون میکروفیلم به علت راحتی بایگانی، نه تنها در کتابخانه‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد (به عنوان مثال فیلم یک دوره کامل از مجله دانشکده ادبیات یا نشریه تایم، یا نشریه دانشکده ادبیات تنها در مثلاً سه قوطی ۱۰×۱۲ سانتی‌متر جای می‌گیرد) بلکه برای بایگانی اسناد اداره‌های پر ارباب رجوع مثلاً دادگستری، ثبت اسناد، راهنمایی و رانندگی نیز از میکروفیلم استفاده می‌کنند. میکروفیلم معمولاً بر روی حلقه فیلم‌های ۳۵ یا ۱۶ میلی‌متری تهیه می‌شود.

دستگاه ریدروپرینتر *Reader - Printer*، میکروفیلم به دست آمده که قبلاً ظاهر شده‌است، توسط دستگاهی به نام ریدر Reader قابل خواندن می‌شود. فیلم از محوری به محور دیگر پیچیده می‌شود و از مقابل عدسی می‌گذرد و تصویر مواد آن بر روی صفحه «ریدر» ظاهر می‌شود. هنگامی که محقق نیاز به تصویر صفحه‌ای دارد تنها با فشار دکمه چاپ دستگاه پرینتر (Printer) که غالباً با ریدر همراه است، به صفحه مورد نظر دست می‌یابد.

بنابراین مرکز میکروفیلم کتابخانه‌ها خود یکی از مراکزی است که می‌شود به مآخذ و منابع دست اول راه جست.

ه) میکروفیش Micro-fish میکروفیش ورق فیلمی است شبیه اسلاید که معمولاً در قسمت بالای آن اطلاعات کتاب‌شناسی به صورت درشت، به طوری که با چشم غیرمسلح قابل خواندن باشد نوشته می‌شود. اندازه معمولی میکروفیش ۱۰/۵×۱۵ سانتی‌متر و گاهی ۷/۵ - ۱۲/۵ سانتی‌متر است. تعداد صفحاتی که بر روی یک ورقه میکروفیش قرار می‌گیرد، برحسب نیاز تفاوت می‌کند. اخیراً با وسایلی خاص می‌توان صفحات کتاب یا مدارک دیگر را به حدی کوچک کرد که در حدود سه هزار صفحه بر روی یک میکروفیش ثبت گردد. میکروفیش تاکنون بیشتر برای نگهداری اسناد و

مدارک کم حجم بکار می‌رفته است ولی اخیراً برای نگهداری کتب قطور و مجله‌های علمی نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد.

روشهای نگهداری کتاب در کتابخانه

کتابخانه‌ها معمولاً از نظر دسترسی افراد به آثار و منابع موجود در آنها از دو شیوه پیروی می‌کنند. یا مراجع به مخزن کتابها راه ندارد و باید هر کتاب را پس از دادن مشخصات برگه نویسی طلب کند که بدین روش، روش بسته می‌گویند. یا آنکه مخزن به روی مراجع باز است و او با ورود به مخزن کتاب دلخواه را انتخاب می‌کند و کتابدار نقش دریافت رسید امانت را دارد. بدین شیوه نیز روش باز می‌گویند. بنابراین کتابخانه‌ها یا «باز» هستند و یا «بسته».

هر دو شیوه محاسن و معایبی دارد. عیب کتابخانه باز در آن است که توسط مراجع به هم می‌ریزد یا احياناً مورد دستبرد و خرابکاری قرار می‌گیرد. اما حسن آن در این است که کتابخوان و کتاب‌دوست واقعی با گردش در درون آن ضمن یافتن کتاب مورد نظر با بسیاری از آثار دیگر نیز آشنا می‌شود. اما حفاظت و نگهداری از کتابخانه بسته راحت‌تر است و مجموعه نیز سالم‌تر باقی می‌ماند.

طبقه‌بندی کتابها در کتابخانه

دو روش عمده برای طبقه‌بندی کتابها وجود دارد :

۱. طبقه‌بندی به روش دیوئی یا ده‌دهی : این روش که به نام واضع آن یعنی دیوئی - ملویل امریکایی (۱۸۵۱-۱۹۳۱) است براساس نظام ده‌دهی اعشاری بنا شده‌است. دیوئی تمام آثار بشری را نخست به نه طبقه عمده تقسیم کرده‌است. سپس در لا به لای هر طبقه، علوم منشعب یا مربوط و نزدیک بدان را از شماره یک به بعد رقم زده‌است. در این روش سایر آثاری که در هیچ‌یک از طبقات نه‌گانه نمی‌گنجد از جمله : لغت‌نامه‌ها، دایره‌المعارفها، کتابهای رجال و ... تحت عنوان کلیات طبقه‌بندی می‌شود. به این ترتیب طبقه‌بندی دیوئی ده‌گانه است. اما بدون احتساب کلیات دانشها در واقع نه طبقه را شامل می‌شود.

دانشهای نه‌گانه عبارتند از : فلسفه، دین، علوم اجتماعی، زبان، علوم محض، تکنولوژی، هنر، ادبیات و تاریخ. شماره‌های رمزی که به این دانشها اختصاص یافته عبارتند از : فلسفه ۱۰۰-۱۹۹، دین ۲۰۰-۲۹۹، علوم اجتماعی ۳۰۰-۳۹۹، زبان ۴۰۰-۴۹۹، علوم محض ۵۰۰-۵۹۹، تکنولوژی ۶۰۰-۶۹۹، هنر ۷۰۰-۷۹۹، ادبیات ۸۰۰-۸۹۹، تاریخ ۹۰۰-۹۹۹ بدین ترتیب کلیات که خارج از شمول دانشهای نه‌گانه است از تا ۹۹ را شامل می‌شود.

در این روش برای هر یک از دانشها و رشته‌های فرعی مربوط بدان ده نمره اختصاص یافته است. برای مثال کلیات هر رشته از عدد آغازین آن تا ۹ شماره بعدی را شامل می‌شود. سپس هر یک از دانشهای فرعی ۹ شماره را به خود اختصاص می‌دهد. به فرض در طبقه تاریخ : جغرافیا، سفرنامه و توصیفها از ۹۱۰-۹۱۹، زندگینامه‌ها از ۹۲۰-۹۲۹ و بقیه آثار مربوط به این ردیف نظیر تاریخ آسیا، آفریقا، امریکا و غیره ده تا ده تا بالاتر می‌رود تا به ۹۹۹ برسد. نه شماره نخست این طبقه یعنی از ۹۰۰-۹۰۹ از آن آثار تاریخی است که معمولاً در بقیه زیر مجموعه‌ها نمی‌گنجد نظیر آثار مربوط به تاریخ تمدن یا دایره‌المعارفهای تاریخی. این ردیف در واقع کلیات رشته تاریخ را تشکیل می‌دهد.

۲. طبقه‌بندی به روش کنگره یا ال. سی : این روش بر پایه روش کتابخانه کنگره امریکا واقع در واشنگتن است. در این روش به جای شماره رمز هر طبقه در نظام دیوئی یکی از حروف لاتین اختصاص یافته است. بدین ترتیب : A نشانه کلیات B، فلسفه (در دو بخش فلسفه B_j و مذهب B_l - B_n)، C تاریخ، D تاریخ عمومی و دنیای قدیم، EF تاریخ امریکا، G جغرافیا، مردم‌شناسی و ادبیات عامیانه H علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی و اقتصاد، J علوم سیاسی، k حقوق، L آموزش و پرورش، M موسیقی، N هنرهای دنیا، P زبان و ادبیات، Q علوم، R پزشکی، S کشاورزی، T تکنولوژی، U علوم نظامی، V علوم دریانوردی، Z کتاب‌شناسی و کتابداری.

این نشانه‌ها سپس با افزودن حروف دیگر و اعداد به فروع خود طبقه‌بندی می‌شود. برای مثال از نشانه : PK ۶۴۱۶-۲۰ این معنی حاصل است : P، یعنی ادبیات K یعنی بخش فرعی ادبیات هند و ایرانی، ۶۴۱۶ (از ۶۲۰۱-۶۵۹۹) یعنی ادبیات فارسی. در واقع نظام کنگره اجازه می‌دهد که همه آثار دریافتی کتابخانه هم از نظر تعداد و هم از حیث موضوع به سرعت نشانه‌گذاری شود. در صورتی که نظام ده‌دهی یا دیوئی در پاره‌ای از موارد جوابگوی نیاز کتابخانه‌ها نیست.

به هر حال معمولاً در کتابخانه‌ها برگه‌ها در سمت راست خود نشانه‌های رمزی به روش دیوئی یا به روش کنگره دارند. گرچه امروزه بیشتر کتابخانه‌های پرحجم و بزرگ از روش کنگره بهره می‌گیرند و کمتر از روش دیوئی استفاده می‌کنند، اما بعید نیست که در کتابخانه‌ای برگه‌دانه‌ها بر هر دو اساس دیوئی و کنگره تنظیم شده باشد.

خودآزمایی ۲

۱. مفهوم کتابخانه در کدام گزینه آمده است؟
الف) مکانی است که تمام اندیشه‌های بشری به صورت نوشته در آن جا جمع‌آوری می‌شود.
ب) جایگاهی است که تمام چیزهایی که انتشار می‌یابد در آنجا جمع می‌شود.
ج) مکانی است که کتابها براساس موارد مورد نیاز دسته‌بندی می‌شوند.
د) جایگاهی است که مآخذ و منابع در آنجا نگهداری می‌شود.
۲. دانشگاهها دارای چند نوع کتابخانه هستند؟
الف) سه نوع
ب) چهار نوع
ج) دو نوع
د) یک نوع
۳. برگه‌دانه‌های کتابخانه‌ها به چند صورت تنظیم می‌شوند؟
الف) دو صورت
ب) چهار صورت
ج) سه صورت
د) پنج صورت
۴. کدام یک از موارد زیر جزء مراجع بحساب نمی‌آیند؟
الف) روزنامه‌ها
ب) لغت‌نامه‌ها
ج) دایره‌المعارف‌ها
د) فرهنگ‌ها
۵. به چه منظوری از کتب میکروفیلم تهیه می‌شود؟
الف) به خاطر اهمیت کتاب از لحاظ علمی
ب) به دلیل منحصر به فرد بودن کتاب
ج) به خاطر زیاد بودن حجم کتاب
د) به دلیل بزرگ بودن قطع کتاب
۶. در روش دیوئی تمام آثار بشری به چند طبقه تقسیم می‌شود؟
الف) نه طبقه
ب) دو طبقه
ج) یازده طبقه
د) هفت طبقه

فصل دوم

شناسایی مراجع

هدف

انتظار می‌رود دانشجوی بعد از مطالعه این فصل به ترتیب مراجع تخصصی و عمومی مربوط به شاخه‌های تحقیقی در زمینه ادبیات فارسی را بشناسد.

گفتار اول : شناسایی مراجع

هدف - انتظار می‌رود دانشجوی پس از مطالعه این گفتار بتواند :

۱. مراجع را شناسایی کند
۲. انواع مراجع را بشناسد
۳. تذکره‌های مختلف را بشناسد

کتاب مرجع به آن بخش از آثار علمی گفته می‌شود که در حکم اساس و کلید هر علم است. یا به آثاری اطلاق می‌شود که اطلاعات کما بیش محکم، مطمئن، مستند از علوم و فنون گوناگون به دست می‌دهد. بنابراین کتابهای مرجع را می‌توان به دو دسته عمومی و خصوصی تقسیم‌بندی کرد.

دائرةالمعارف‌ها و لغت‌نامه‌هایی از قبیل دائرةالمعارف بریتانیکا و لغت‌نامه دهخدا را می‌توان از مراجع عمومی تلقی کرد و منابع خصوصی آن دسته از آثاری را شامل می‌شود که در زمینه خاص و تخصصی هر رشته‌ای تألیف می‌شود، مانند : فرهنگ اصطلاحات نجومی در اصطلاحات نجومی، یا دائرةالمعارف درام در زمینه خاص نمایش.

در هر تحقیقی رجوع به هر دو بخش از منابع ضروری است. منابع عمومی آگاهی‌های کلی و منابع خصوصی اطلاعات دقیق را در اختیار محقق قرار می‌دهد. هر پژوهشگر به مرور ایام با هر دو دسته از منابع آشنایی پیدا می‌کند. به جز این کتابهای دیگری نیز تحت عنوان مرجع تألیف شده‌اند که به عنوان ابزاری کارآمد گره‌گشای مشکلات و موانع پژوهشگر هستند، اما غالباً از آنها نقل مطلب نمی‌شود، برای مثال آثاری همچون: المرشد، المعجم المفهرس لآیات کریمه که تنها در جهت یافتن مکان آیات مورد نظر در قرآن کریم، یاریگر محقق‌اند. یعنی اگر متنی مورد مطالعه پژوهشگر است و در آن آیه‌ای وجود دارد که پیدا کردن محل و معنای آن در قرآن کریم ضرورت دارد به کمک این دو فهرست می‌توان پاسخ سؤال خویش را پیدا کرد. در این بخش سعی می‌شود به ترتیب مراجع تخصصی و عمومی مربوط به شاخه‌های تحقیقی در زمینه ادبیات فارسی معرفی شود.

مراجع تخصصی

مراجع تاریخ ادبیات ایران

الف) تاریخ ادبیات :

۱. شعر العجم، تألیف علامه شبلی نعمانی هندی، ترجمه سید محمد فخرداغی گیلانی، نویسنده کتاب در سال ۱۸۵۷ میلادی در یکی از مضافات اعظم‌گر حاکم نشین ایالات متحده هند تولد یافته و در ۱۸ نوامبر ۱۹۱۴ مطابق ۲۸ ذیحجه ۱۳۳۲ هـ. ق. رحلت نموده‌است. شبلی در ایام تحصیل به مناسبت استعداد فراوانش از سوی استاد خویش ملقب به شیر بچه شده بود و استادش خطاب به او گفته بود: انا اسد و انت شبلی. شبلی در سال ۱۸۸۲ استاد زبان فارسی و عربی کالج علی‌گر شد و شانزده سال در کالج مذکور به تدریس پرداخت. وی مسافرت‌هایی به آسیای صغیر، قسطنطنیه، مصر، شام بیروت انجام داد و از مخازن کتب کتابخانه‌های نواحی فوق بهره‌مند گردید.

تاریخ ادبیات او شامل سه بخش می‌شود:

الف) دور قدما که از حنظله آغاز و به نظامی ختم می‌شود.

ب) متوسطین و آن از کمال اسمعیل شروع می‌شود و به جامی خاتمه می‌یابد.

ج) متأخرین که از فغانی آغاز و به ابوطالب کلیم ختم می‌شود.^۱

۱. با استفاده از شعرالعجم، ج ۱، مقدمه، الف تا ک.

در این تاریخ ادبیات علاوه بر معرفی شعرا و نویسندگان و اشارات تاریخی، به مناسبت‌های گوناگون به اوضاع اجتماعی نیز توجه شده است.

۲. تاریخ ادبی ایران، تألیف پرفسور ادوارد براون. براون (۱۸۶۲-۱۹۲۶ م) خاورشناسی انگلیسی است که شخصاً مدت یک سال در ایران به سر برده است.^۱

جلد اول این کتاب (از قدیمترین ایام تا فردوسی) توسط علی پاشا صالح، اول بار در سال ۱۳۳۳، جلد دوم (از فردوسی تا سعدی) به وسیله آقای فتح‌اله مجتبابی در سال ۱۳۴۱، جلد سوم (از سعدی تا جامی) توسط علی‌اصغر حکمت در سال ۱۳۲۷، جلد چهارم (از آغاز عهد صفویه تا زمان حاضر) به وسیله رشید یاسمی ترجمه و در سال ۱۳۱۶ چاپ شده است.

جلد اول تاریخ ادبی ایران را مؤلف در سال ۱۹۰۲ انتشار داده و بقیه تدریجاً انتشار یافته است. این تاریخ ادبی از جهت احاطه و شمول بر منابع و مآخذ دست اول موزه‌های بزرگ اروپا حائز اهمیت است به ویژه اطلاعات ذی‌قیمتی از تاریخ ادبی پیش از اسلام دارد که در دیگر کتب تاریخ ادبیات بدین گستردگی و دقت ملاحظه نمی‌شود. ۳. تاریخ ادبیات فارسی، تألیف هرمان اته، ترجمه رضازاده شفق. هرمان اته خاورشناس آلمانی است که در قصبه اشترالزوند در تاریخ ۱۳ فوریه ۱۸۴۴ م به دنیا آمد. وی مدت چهل سال استاد السنه شرقی در دانشگاه ابریستوت Aberystwyth انگلستان بوده و در هفتم ژوئن سال ۱۹۱۷ فوت کرده است.*

این کتاب یکی از قدیمی‌ترین کتب تاریخ ادبی ایران است. حسن این اثر در این است که آثار ادبی ایران را در دو بخش نظم و نثر از نظر محتوا و انواع ردیف‌بندی کرده و شعرا و نویسندگان بزرگ و کوچک هر نوع را مشخص نموده است.

۴. تاریخ ادبیات یان ریباک، ترجمه عیسی شهابی اثرسال ۱۳۵۴، اهمیت این اثر علاوه بر توجه به کلیات تاریخ ادبیات ایران در نگرش مؤلف است نسبت به ادبیات فولکلوریک ایران و تأثیر و تأثر آن از فولکلور کشورها و ملل همجواری نظیر ترکستان و ماوراءالنهر و غیره. متأسفانه ترجمه این اثر به طور کامل انجام نگرفته است.

۱. یک سال در میان ایرانیان، ادوارد براون، ترجمه منصور بهروزی.

* تاریخ ادبیات فارسی، ص ۱۵ - ۱۳.

۵. تاریخ ادبیات در ایران، تألیف ذبیح اله صفا. تقریباً مفصل‌ترین تاریخ ادبیات مربوط به ایران است. این اثر در هر بخش نخست به تشریح اوضاع سیاسی و تاریخی هر دوره پرداخته سپس اوضاع علمی و ادبی آن را بررسی کرده‌است. این کتاب، تاریخ ادبیات ایران را طی هشت جلد از آغاز تا پایان دوره صفوی مورد بحث قرار می‌دهد. روش کار مرحوم صفا، تاریخ ادبیات را با تاریخ فرهنگ ایران ممزوج کرده‌است.

۶. از صبا تا نیما، اثر منحصر به فردی است که درباره تاریخ ادبیات ایران از دوره بازگشت ادبی و اوایل مشروطه تا دوره نیما و آغاز شعر نو (معاصر) نوشته شده‌است. بررسی تحولات ادبی و توجه به زمینه‌های سیاسی و اجتماعی و ظهور انواع ادبی جدید مانند روزنامه‌نگاری، قصه‌نویسی، نمایشنامه‌نویسی به سبک فرنگیان از جمله نگرشهای نوینی است که از سوی مؤلف با تکیه بر منابع کافی در این اثر به چشم می‌خورد. نویسنده این تألیف یحیی آرین‌پور است و کتاب در دو جلد تنظیم یافته است. اخیراً جلد سوم آن نیز مربوط به شاعران معاصر تحت عنوان «از نیما تا روزگار ما» به چاپ رسیده‌است.

ب) تذکرها :

تذکره در واقع ترجمه حال شعرا با ذکر تعدادی از اشعار ایشان است، در این تذکرها بدون پرداختن به نقد و بررسی آثار و تعیین سبک ادبی آنها تنها با جملاتی اغراق گونه و کلیشه‌ای از اوضاع، در مجموع کاری مشابه با منتخبات ادبی انجام می‌گیرد. تذکرها در مجموع آثاری هستند که به تقلید از یکدیگر نوشته می‌شوند. با وجود این اگر تذکرها نمی‌بود نام بسیاری از شاعران امروز برای ما ناشناخته باقی می‌ماند. در عین حال این تذکرها اغلب به اشعار مختلف از جهت صنایع بدیعی و ادبی توجه بیشتری نشان داده‌اند. هم‌چنین در برخی موارد به گردآوری یا جعل داستانها و افسانه‌هایی در مورد شعرا پرداخته‌اند.^۱

شاید بتوان قدیم‌ترین تذکره شاعران فارسی زبان را که به زبان فارسی تألیف شده‌است مقاله دوم کتاب مجمع النوادر یا چهار مقاله نظامی عروضی نویسنده و شاعر سده ششم هجری دانست که در سده ۵ هـ. ق تألیف شده و مقاله دوم آن در ماهیت شعر

۱. مجمع الفصحاء، رضا فلیخان هدایت، ج ۱، ص پ.

و شاعریست کتاب راحه الصدور و آیه السرور ابوبکر نجم الدین محمد را نیز که در تاریخ آل سلجوق (۵۸۰ هـ. ق) تحریر یافته است به دلیل اشتغال بر شعر بعضی از شعرا می‌توان جزو تذکره‌های اولیه به شمار آورد.^۱

ولی نخستین کتاب مستقل، لباب‌الالباب محمد عوفی تذکره نویس و محقق نیمه دوم قرن ششم و آغاز قرن هفتم هجری است. این کتاب معتبرترین تذکره در ادب پارسی به شمار می‌رود. تذکره‌های معروف دیگر عبارتند از:

۱. مونس الاحرار، نوشته محمدبن بدرجامی (شاعر قرن هفتم) در سال ۷۴۱ که شرح حال دویست تن از شاعران متقدم را در بر دارد.

۲. تذکره الشعرا دولتشاه سمرقندی. این تذکره مشتمل است بر مقدمه، هفت طبقه و خاتمه. مؤلف در مقدمه می‌گوید طبقات شعرا را بر مبنای هفت فلک تقسیم کرده‌ام و مقدمه را در تذکره شعرای عرب با بعضی فواید و خاتمه بدان افزوده‌ام^۲ کتاب در پایان قرن نهم هجری در ۸۹۲ یا ۸۹۶ تألیف شده‌است.

۳. مجالس النفایس، تألیف امیر علیشیرنویسی (میرنظام الدین) به ترکی جغتایی ۸۹۶ هـ. ق شامل شرح حال شعرای معاصر خود مؤلف. وی کتاب خویش را به زبان ترکی نگاشت و به استاد و مرشد خود عبدالرحمن جامی تقدیم کرد و به تبعیت از هشت روضه بهارستان جامی کتاب خود را به هشت مجلس تقسیم کرد. این اثر در سال ۹۲۸ به وسیله شخصی به نام فخری هراتی به فارسی ترجمه شد و مترجم آن را لطایف‌نامه نامید. در سال ۹۲۷ شخص دیگری به نام محمد پسر مبارک قزوینی معروف به حکیم شاه مجالس النفایس را به فارسی ترجمه کرد.^۳

۴. تحفه سامی، تألیف سام میرزا فرزند شاه اسماعیل صفوی، وی در سال ۹۵۷ این تألیف را به پایان رسانده و اشعار نزدیک به ۷۰۰ تن از شاعران گمنام را جمع‌آوری کرده‌است.

۵. هفت اقلیم، تألیف امین احمد رازی.

۶. خلاصه‌الاشعار و زبده‌الافکار، تألیف تقی‌الدین محمد مشرف‌الدین علی حسین کاشانی (کاشی) است که در عهد شاه عباس اول گرد آمده‌است، وی شعرا را براساس مناطق و شهرهای مختلف تقسیم‌بندی کرده‌است.

۳. مجمع‌الصفحا، ج ۱، ص ح - خ

۲. همان، ص ح

۱. همان، ص ت

۷. *عرفات العاشقین*، تألیف تقی‌الدین محمدبن معین‌الدین بن سعدالدین در سال ۱۰۲۲ تألیف شده‌است.
۸. *تذکره میخانه*، تألیف حسین بن لطف الله تهرانی در سال ۱۰۴۰ تألیف شده‌است.
۹. *تذکره نصرآبادی*، تألیف میرزا محمدطاهر نصرآبادی که در تاریخ ۱۰۸۳ به رشته تحریر درآمده و مؤلف نزدیک به هزار تن از شاعران دوره صفوی را در اثر خود گرد آورده‌است.
۱۰. *ریاض الشعراء*، تألیف علی‌قلی خان واله داغستانی، در تاریخ ۱۱۶۱ هـ. ق به پایان رسیده‌است. این تذکره به ترتیب الفبایی تنظیم شده‌است.
۱۱. *آتشکده آذر*، تألیف لطف‌علی بیگ پسر آقاخان متخلص به آذر که از آثار ادبی قرن دوازدهم به شمار می‌رود.
۱۲. *مجمع الصفحا*، تألیف رضاقلی خان هدایت تقریباً در سال ۱۲۵۸ خاتمه یافته است این اثر آخرین تذکره معروف از میان تذکره‌های موجود به شمار می‌رود. نویسنده سی سال در تهیه این مجموعه کوشیده است.

خودآزمایی ۱

- کدام یک از دسته‌بندی‌های زیر جزء کتابهای مرجع به حساب می‌آید؟
 (الف) تاریخی، علمی
 (ب) علمی، ادبی
 (ج) علوم طبیعی، علوم انسانی
 (د) عمومی، خصوصی
- کدام یک از مراجع زیر جزء مراجع تاریخ ادبیات ایران است؟
 (الف) *شعرالعجم*
 (ب) *مجمع الصفحا*
 (ج) *تذکره الشعراء*
 (د) *تحفه سامی*
- تعریف تذکره در کدام گزینه آمده‌است؟
 (الف) ترجمه حال شعرا با ذکر تعدادی از اشعار ایشان است.
 (ب) نقد و بررسی اشعار شعرا
 (ج) تعدادی از اشعار شعرا و شرح و بررسی آن
 (د) نوع شعر شعرا با مقداری از گزیده اشعار ایشان

گفتار دوم: مراجع شرح حال یا بیوگرافی

هدف - انتظار می‌رود دانشجو بتواند پس از مطالعه به موضوعات زیر دست یابد:

۱. انواع مراجع شرح حال یا بیوگرافی را بشناسد.
۲. مفهوم مراجع شرح حال را بداند.
۳. انگیزه و لزوم شناخت مراجع شرح حال را بداند.

فکر تهیه و تدارک شرح حال بزرگان علم و ادب از روزگاران قدیم مورد توجه مؤلفان بوده است. به همین جهت از آثار زیادی در این مورد می‌توان نام برد. اهم آنها عبارتند از:

۱. ریحانه الادب، تألیف مرحوم میرزا محمد علی تبریزی خیابانی (م. ۱۳۳۳ شمسی)، به زبان فارسی.

این کتاب شرح حال نزدیک به چهارهزارو ششصد تن از فقیهان، عالمان، عارفان، حکیمان، ادیبان، پزشکان، فاضلان و شاعران بزرگ اسلامی است. این اثر به ترتیب الفبایی تنظیم شده و اشخاص هم به لقب و کنیه و هم به نام اصلی معرفی شده‌اند. البته نام یا کنیه و لقب مشهورتر اصل قرار گرفته و اسامی و القاب دیگر بدان ارجاع شده است. اثر مذکور به ترتیب زیر تقسیم‌بندی شده است:

۱. باب اول شرح حال معروفین به لقب.
۲. چهار باب دیگر ترجمه حال اشخاص مصدرین به لفظ اب و ابن و ام یا بنت می‌باشد.

برخی از خانواده‌های معروف به بنی فلان یا آل فلان در ذیل چهار باب آخر نگارش یافته،^۱ در پایان هر شرح حال منابع مورد استناد مؤلف نیز درج شده، تصویر برخی از اشخاص نیز در کتاب آمده است.

علائم اختصاری به کار رفته در متن نیز در ص ۳۷ - ۳۵ جلد اول توضیح داده شده است. این اثر مشتمل بر ۶ جلد است.

۲. *روضات الجنات فی احوال العلماء والسادات*، تألیف موسوی خوانساری - اصفهانی به زبان عربی ۱۳۱۳ - ۱۲۲۶ هـ. ق. به ترتیب حروف الفبایی در پنج جلد چاپ شده است. این اثر به قلم حاج شیخ محمد باقر ساعدی خراسانی در ۶ جلد ترجمه شده است.

۱. ریحانه الادب، ج ۱، ص ۲۰

۳. مشاهیر دانشمندان اسلام، شیخ عباس قمی ترجمه محمد جواد نجفی در شرح حال علمای شیعه و سنی، شعرا، ادبا و امرای معروفی است که به کنیه و لقب و نسب مشهورند. این اثر در سه جلد و به ترتیب حروف الفبایی تنظیم شده‌است.

۴. الاعلام، تألیف خیرالدین زرکلی از اهالی دمشق، یکی از مراجع بسیار مهم و غنی تراجم احوال است. برای اول بار (در ۱۳۴۷ هـ و ۱۹۲۷ م) منتشر شده، مؤلف چهل سال در تنظیم این اثر زحمت کشیده‌است.

ملاک مؤلف در انتخاب اشخاص براین بوده‌است که شخص دارای تألیف و اثری بارز بوده شغلی نظیر امارت، خلافت یا منصبی رفیع مانند وزارت و قضاوت، ریاست مذهب را دارا بوده و یا هنری همچون شاعری، روایت از او صادر شده باشد و یا از اصالت نسبی برخوردار باشد.

این اثر به ترتیب حروف الفبایی تنظیم شده و نخست به حروف اول اسم اول و سپس به ملحقات آن توجه شده‌است. نامهایی که مصدر به اب و ابن و ام و نظایر آن هستند بی‌توجه به حروف مصدر، هر یک در جای خود آمده‌اند. مثلاً ام سلمه در حرف سین و ابی‌داود در دال ذکر شده‌است. هم‌چنین علائم اختصاری نیز در ص ۱۶ ج ۱ توضیح داده شده‌است.

این اثر نخست در نه جلد چاپ شده و سپس چهار جلد به عنوان مستدرکات جلدهای قبلی بر آن افزوده شده‌است.

۵. کتاب الاغانی، تألیف ابی‌الفرج اصفهانی (۳۵۶ - ۲۸۴ هـ. ق). مشتمل بر شرح حال کلیه آوازخوانان، رامشگران، آهنگ‌سازان، موسیقی‌دانان عرب از قدیم و جدید است. هم‌چنین برخی قصه‌های ملوک در جاهلیت و خلفای اسلام در آن آمده‌است. این اثر در ۲۵ جلد منتشر شده‌است. طرز تنظیم به شیوه الفبایی یا تاریخی نیست. بلکه نام افراد را باید با رجوع به فهرست اسامی یا مطالب جستجو کرد.

۶. معجم المؤلفین، تألیف عمر رضا کحاله. این اثر نام شخصیت‌هایی را که از میان عرب و عجم کتابی تصنیف کرده‌اند یا شاعر و راوی بوده‌اند از قدیم‌ترین ایام تا زمان تألیف ۱۹۵۷ میلادی ۱۳۷۶ قمری گردآوری کرده است و به ترتیب حروف ابثی بی‌توجه به کنیه و القاب آنان ثبت نموده‌است. این کتاب در ۲۵ جلد منتشر شده‌است.

۷. وفيات الاعیان (وفیات الاعیان و انباء انباء الزمان)، تألیف شمس‌الدین احمد بن محمد اربلی معروف به ابن خلکان (۶۸۱ - ۶۰۹) خود وی در مقدمه این اثر گفته است:

این کتاب شرح مختصری است در تاریخ، در اخبار متقدمین نظیر علما، ملوک، امرا، وزراء، شعرا و همه کسانی که به نحوی از انحا بین مردم مشهور بوده‌اند.^۱ این اثر به گونه‌های مختلفی چاپ شده و چاپ مصر آن در شش جلد به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده است. همین اثر در دوره قاجاریه توسط عباس‌قلی سپهر به فارسی ترجمه شده است.

۸. *الوفای بالوفیات*، تألیف صلاح‌الدین خلیل‌بن‌ایپک الصفدی (معروف به صفدی) (۶۹۴ - ۷۶۴ هـ. ق) شامل اسامی ادیبان، عارفان، مشایخ، محدثان، عالمان، فاضلان، صحابه و تابعین، ملوک و امرا، قاضیان، وزیران. این اثر تکمله‌ای است بر وفیات الاعیان و متأسفانه فقط ماده میم از این اثر به جای مانده که به کوشش هلموت ریتر در ۹ جلد چاپ شده است، این اثر به ترتیب حروف الفبایی و با توجه به کنیه‌ها و القاب تنظیم شده است.

۹. *فوات الوفیات*، محمدبن شاکرالکتبی (۶۸۶ - ۷۶۴)، به کوشش دکتر احسان عباس چاپ بیروت قدیم‌ترین نسخه این اثر در سال ۸۸۱ تحریر شده است. این اثر تکمله‌ای است بر الوافی بالوفیات و اسامی فوت شده از آن را در بردارد. این اثر به ترتیب حروف الفبایی در ۴ جلد با توجه به القاب و کنیه‌ها تنظیم شده است. بنابراین خلکان را باید در این خلکان ملاحظه کرد.

۱۰. *معجم الادبا*، شهاب‌الدین ابو عبدالله یاقوت حموی (۵۷۵ - ۶۲۷)، تصحیح عمر بن جزا در ۲۰ جلد نام اصلی کتاب ارشاد الادیب الی معرفه الاریب هست. این اثر در اخبار نحویان، لغویان، قاریان مشهور، مورخان، وراقان، کتاب مشهور، اصحاب رسایل و خطوط و تصانیف است. کتاب به ترتیب حروف تهجی تنظیم شده است.

۱۱. *معجم المصنفین*، عثمان علی خان ابن الطان میرمحبوب علی خان نظام الملک مشهور به سلطان العلوم، در چهار جلد و جلد سوم و چهارم آن مربوط به اسامی مصنفین هست.

۱۲. *نامه دانشوران ناصری*، این اثر در دوره حکومت ناصرالدین‌شاه و به خواست او به سرپرستی علی‌قلی میرزا فرزند فتح‌علی‌شاه و اعتضاد السلطنه وزیر علوم در هفت جلد منتشر شده است. این اثر مشتمل بر شرح حال رجال و مشاهیر علم و ادب و مذهب

است و به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده است.

۱۳. شرح حال رجال ایران، در قرن ۱۲، ۱۳، ۱۴ هجری، به کوشش مهدی بامداد، شامل شرح حال شخصیت‌های تاریخی در قرون مذکور به ترتیب حروف الفبا در پنج جلد.

۱۴. فرهنگ معین، جلد پنجم و ششم که شامل اعلام اشخاص و اماکن مشهور است

۱۵. *Encyclopedia of World Biography*، این دائرةالمعارف شرح حال رجال، فلاسفه، دانشمندان علوم مختلف و افراد صاحب‌نام در عالم اکتشافات و اختراعات جهانی است که چاپ ۱۹۷۳ آن شامل ۱۲ جلد بزرگ هست.

تراجم احوالی که بیشتر جنبه مذهبی دارند :

۱. اعیان الشیعه، سید محسن الامین، شامل تراجم احوال رجال شیعه هست.

جلد اول آن شرح حال پیامبر اکرم و مختصری از تاریخ اسلام را نیز در بردارد. در ضمن به شرح حال امامان نیز پرداخته است. کتاب به ترتیب حروف الفبایی تنظیم شده و در ۵۵ جزء در سال ۱۹۴۸ منتشر گردیده است.

۲. طبقات اعلام الشیعه، تألیف حاج آقا بزرگ تهرانی، شرح حال عالمان و فاضلان و فقیهان اهل شیعه است که در دو جلد انتشار یافته است.

۳. تذکره الحفاظ الذهبی، تألیف ابو عبدالله شمس‌الدین ذهبی. این اثر در سال ۱۱۷۷ هجری قمری تحریر یافته و بعداً یک جلد دیگر به نام ذیل تذکره حفاظ بدان افزوده شده است. این اثر شرح حال حافظان و کتاب قرآن مجید است.

۴. حلیه الاولیاء و طبقات الاصفیاء، اثر ابی‌نعیم اصبهانی، متوفی در ۴۳۰ هـ. ق این کتاب بالغ برده جلد و شامل شرح حال هشتصدتن از رجال مذهبی است که از دیدگاه فرقه اسماعیلیه به رشته تحریر درآمده است. اثر مذکور در سال ۱۹۶۷ به کوشش محمدامین‌الخانجی چاپ شده است. بر این کتاب فهرستی نوشته‌اند که مطالعه و مراجعه به آن را آسان کرده است.

۵. معجم الانساب و الاسرات الحاکمه فی التاریخ الاسلامی، تألیف زامباور. این اثر نخست در فرانسه نوشته و سپس به عربی ترجمه شد و در سال ۱۹۵۱ در کشور مصر به چاپ رسید. دکتر محمدجواد مشکور همین کتاب را تحت عنوان «نسب نامه خلفا و

شهریاران و سیر تاریخی حوادث اسلام» به فارسی ترجمه کرده که در سال ۱۳۵۵ چاپ شده است.

اثر مذکور در موضوع طبقات سلاطین اسلامی و نسب‌نامه خلفا و شهریاران حکومت‌های نواحی مختلف اسلامی در آسیا، آفریقا، اروپا (اندلس) همراه با شجره نسبت هر سلسله و سرداران و فرمانروایان و وزیران هر یک می‌باشد.

۶. دانشمندان آذربایجان، تألیف محمد علی تربیت (۱۲۵۶ - ۱۳۱۸) نخستین بار در سال ۱۳۱۴ منتشر و در سال ۱۳۷۸ به همت غلامرضا طباطبایی مجد تصحیح و چاپ شده است. اثر مذکور بیشتر ناظر است بر معرفی و شرح حال مختصری از رجال ادبی و علمی آذربایجان به همراه آثار آنان که به ترتیب حروف الفبای فارسی به رشته تحریر درآمده است.

خودآزمایی ۲

۱. موضوع اعیان الشیعه چیست؟

الف) تراجم احوال رجال شیعه

ب) آثار رجال شیعه

ج) تاریخ حیات رجال شیعه

د) آثار چاپ شده در سالهای ۱۲-۱۳-۱۴ هجری قمری

۲. فوات الوفيات از کیست؟

الف) ابن خلکان

ب) عمر رضا کحاله

ج) محمدبن شاکر الکتبی

د) سید محسن الامین

گفتار سوم : مراجع مهم کتاب‌شناسی

هدف - انتظار می‌رود دانشجویان پس از مطالعه این گفتار :

۱. انواع مراجع کتاب‌شناسی را بشناسند.

۲. انواع مراجع و منابع اسلامی را بشناسند.

مراجع مهم کتاب‌شناسی

۱. الفهرست، ابن الندیم، از آثار قرن چهارم، راجع به کتب جمیع امتهای عرب و عجم در زبانهای گوناگون تا عصر خویش به طور خلاصه صحبت کرده‌است. اما به دلیل آوردن توضیحاتی راجع به مؤلفین اخبار ملوک، مترسلان، شعرا، فقها و غیره می‌توان آن را جزو منابع بیوگرافی نیز محسوب داشت. مؤلف هر قسمت از بحث را ذیل «مقاله» توضیح داده و هر مقاله را به فنون گوناگون تقسیم کرده‌است. مثلاً فن دوم از مقاله اول راجع به کتب شرایع در مذاهب مسلمین است. این اثر به زبان عربی است.
۲. کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، تألیف مصطفی افندی، مشهور به کاتب چلبی، (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷) اهل ترکیه است. کشف الظنون از پانزده هزار عنوان کتاب، قریب به سیصد علم و فن و نه هزار و پانصد مؤلف اطلاعات به دست می‌دهد. این اثر نخست علوم و فنون را به ترتیب حروف تهجی تقسیم‌بندی کرده‌است. نظیر علم هندسه، حدیث، نجوم، انساب، تاریخ و غیره، آنگاه کتب و آثاری را که در هر یک از شاخه‌های مذکور به رشته تحریر درآمده‌است مورد توجه و عنایت قرار می‌دهد. این کتاب معروف به کشف الظنون است.
۳. ذیل کشف الظنون، اسماعیل پاشا بن محمدامین بن میرسلیم، که تکمله کشف الظنون محسوب می‌شود. نام کامل این اثر ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون می‌باشد. اسامی کتب به ترتیب الفبایی با ذکر مؤلف آن ذکر شده است این اثر شامل دو جز در یک مجلد می‌باشد.
۴. هدیه‌العارفین، تألیف اسماعیل پاشا بن محمدامین بن میرسلیم که اسامی مؤلفین را بدون توجه به کنیه‌ها و القاب بلکه به ترتیب الفبایی اسامی اصلی ایشان در دو جلد تنظیم کرده‌است.
۵. فهرست کتابهای چاپی فارسی، تألیف خانابا مشار در دو جلد، شامل کتب چاپ شده از آغاز تا آخر سال ۱۳۴۵ در ایران در دو جلد این اثر به ترتیب عناوین کتابها و به ترتیب حروف الفبایی با ذکر نام مؤلفین آنها تنظیم شده‌است. اخیراً جلد سوم شامل فهرست اعلام مؤلفان، مصنفان، مترجمان بدان افزوده شده‌است.
۶. معجم المطبوعات العربیه و المصریه (ترجمه به عربی) تألیف یوسف الیان سرکیس، ۱۹۲۸ میلادی (بیروت) شامل اسامی کتب چاپ شده در شرق و غرب از

روزگار ظهور چاپ تا آخر سال ۱۳۳۹ قمری و ۱۹۱۹ میلادی در دو جلد. این اثر به ترتیب نام مؤلفین و به ترتیب الفبایی تنظیم شده است.

۷. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تألیف احمد منزوی. این اثر اکثر نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های ایران و کشورهای بزرگ جهان را با ذکر مشخصات آن آورده است. فهرست مذکور یک فهرست موضوعی است. یعنی کتب را براساس موضوعات گوناگونی نظیر تاریخ، جغرافیا، ادیان، اسلام‌شناسی و غیره تقسیم‌بندی نموده و سپس نسخه‌های خطی هر رشته را در ذیل آن به ترتیب الفبایی آورده است. این اثر توسط مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای در هفت مجلد گرد آمده است.

۸. فهرست‌های دیگری نیز از کتب خطی موجود در کتابخانه‌های شهرستانها تدوین شده است. نظیر فهرست کتب خطی کتابخانه ملی تبریز به همت مرحوم سید یونسی، فهرست کتب خطی چهار کتابخانه مشهد به همت کاظم مدیر شانه‌چی، عبدالله نورانی، تقی بینش، فهرست کتب خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران به کوشش سیدمحمد باقر حجتی.

۹. فهرست میکروفیلیم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شامل مشخصات کلیه میکروفیلیم‌های نسخ خطی موجود در کتابخانه مذکور که به همت محمدتقی دانش پژوه تدوین شده است.

۱۰. فهرست مقالات، به کوشش ایرج افشار، شامل کلیه مقالات مندرج در مجله‌ها و نشریه‌های معتبر علمی و ادبی از سال ۱۳۳۹ تا ۱۳۴۵. این اثر به ترتیب موضوعی و سپس به ترتیب الفبایی نام نویسندگان تنظیم شده است.

۱۱. الذریعه الی تصانیف الشیعه، آقا بزرگ تهرانی، خود آقا بزرگ در ذیل عنوان الذریعه راجع به اثر خویش چنین توضیح داده است: از سال ۱۳۲۹ قمری شروع شده و در شش جلد به سال ۱۳۳۴ خاتمه یافته است. این اثر نام کتاب‌های تصنیفی اهل شیعه را براساس حروف الفبایی ثبت کرده است،^۱ و یکی از بزرگترین مراجع کتاب‌شناسی مؤلفان شیعی مذهب به شمار می‌رود.

مراجع و منابع اسلامی

در مورد منابع اسلامی از آثار بی‌شماری می‌توان نام برد. زیرا از جنبه‌های تاریخی جغرافیایی،

۱. الذریعه الی تصانیف الشیعه، آقا بزرگ تهرانی

مدنیت، مذهب، و در کل فرهنگ اسلامی مراجع فراوانی در طول هزار و چهارصد سال تألیف شده‌است. آنچه در مورد مطالعات ادبی بیشتر مورد نیاز واقع می‌شود، مربوط به اشارات و تلمیحات اسلامی در متون ادبی گذشتگان است. در چنین مواردی هر محقق ناچار از رجوع به برخی منابع است تا بتواند آن اشاره یا تلمیح را درک کند. زیرا اکثر آثار گذشتگان مشحون از تلمیحات و اشارات اسلامی است. این اشاره‌ها یا مربوط به آیات قرآن کریم یا احادیث نبوی یا برداشتهای تفسیرگونه از آیات الهی است. بنابراین لازم است پژوهشگر ادبی آشنایی کافی با منابع مهم اسلامی در قسمت‌های مختلف داشته باشد. در اینجا با این گونه منابع به صورت مختصر و گذرا آشنا خواهیم شد.

الف) مراجع عمومی

۱. تفصیل آیات القرآن الحکیم ، ژول لایوم، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، چاپ کتابفروشی اسلامیة. این اثر را می‌توان فهرست موضوعی قرآن کریم تلقی کرد. بدین معنی که نخست مؤلف کلیه آیات قرآن کریم را تحت موضوعات گوناگون از قبیل: تاریخ، عبادت، تجارت، عقاید، تقسیم‌بندی نموده و آیات مربوط را ذیل آن آورده است. این اثر اول بار در ۱۸ باب نوشته شده و سپس هربابی به فصول متعدد تقسیم شده‌است، فرد دیگری به نام ادوارد مونتیه مستدرکی بر این کتاب افزوده است.

موضوعات یعنی باب‌ها و فروع آن به ترتیب حروف الفبایی تنظیم گردیده‌است.

۲. المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، محمد فؤاد عبدالباقی، چاپ قاهره. این اثر فهرستی است از کلیه آیات کریمه. نحوه استفاده از این کتاب بدین صورت است که با داشتن هر واژه از یک آیه می‌توان با مراجعه به ذیل ریشه سه حرفی آن در فهرست، کلیه آیاتی را که آن کلمه در آنجا به کار رفته است پیدا کرد. یعنی به همان نحوی که یک لغت از المنجد جستجو می‌شود.

در این اثر نام سوره، شماره ردیف سوره و شماره آیه ضبط شده‌است. رقم سمت چپ سوره نمایانگر شماره ردیف سوره و سمت راست آن نمایانگر شماره آیه هست (۶۰ م البقره ۲)، (۷۴ ک الاعراف ۷) در اینجا م و ک نیز علامت اختصاری مدنی و مکی هست.

۳. المرشد، الی آیات القرآن الکریم و کلماته، محمد فارس برکات، چاپ دمشق، این اثر نیز نظیر المعجم است، اما میان این دو تفاوت‌هایی نیز وجود دارد، از آن جمله در

مورد اخیر به جای ذکر نام سوره شماره ترتیب آنها را با اعدادی درشت‌تر و سیاه‌تر نشان می‌دهد.

هم‌چنین به مکی و مدنی بودن آنها اشاره‌ای نمی‌کند. این اثر نیز به صورت الفبایی تنظیم شده و با توجه به ریشه لغات می‌توان کلمات را در ذیل آن پیدا کرد.

۴. المعجم المفهرس لالفاظ الحدیث النبوی، تألیف ونسنگ، چاپ لیدن. این اثر در هفت جلد نیم ورقی زرکوب، اثر حجیمی از کتب معتبر سنی است که کلیه احادیث را به ترتیب الفبایی تنظیم کرده‌است. اما برای یافتن لغات باید به ریشه آنها توجه نمود.

۵. دائرة المعارف الاسلامیه، توسط گروهی از مؤلفین مصری نوشته شده‌است این اثر در واقع ترجمه‌ای از دائرة المعارف اسلامی چاپ لیدن است که مطالبی نیز به آن اضافه شده‌است. شانزده مجلد آن تاکنون از زیر چاپ درآمده‌است.

۶. *Encyclopedia of Islam* این دائرة‌المعارف به دو زبان فرانسه و انگلیسی در

لیدن هلند چاپ شده‌است.

۷. المفردات فی غریب القرآن، راغب اصفهانی، در معانی آن دسته از مفردات کلام اله مجید است که معانی متشابهی دارند و ظاهراً غریب الذهن هستند. این کتاب یکی از مستندترین کتب در معانی الفاظ قرآن است و به ترتیب الفبای ابثی تنظیم شده‌است و الفاظ با استناد به آیات الهی معنی شده‌اند. می‌توان گفت قاموس قرآن که در ارومیه به طبع رسیده‌است در حقیقت ترجمه همین اثر است.

۸. البرهان فی علوم القرآن، بدرالدین زرکشی (از علمای قرن هشتم)، از جمله آثار مهمی است که معلومات و اطلاعات کلی از علوم قرآنی به دست می‌دهد. از قبیل علم تفسیر، اسباب نزول، مناسبات بین آیات، متشابهات آیات، مکی و مدنی، آداب تلاوت، ناسخ و منسوخ، کنایه و تعریض در قرآن و غیره.

این اثر شامل چهار مجلد است و جلد چهارم آن در نحو قرآن بحث می‌کند.

۹. الاتقان فی علوم قرآن، جلال‌الدین عبدالکریم سیوطی، در دو مجلد و چهار جزو راجع به کلیات علوم قرآنی بحث کرده‌است. از قبیل: ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، شأن نزول آیات، نام سوره‌های قرآن، مکی و مدنی، کیفیت جمع و تدوین قرآن و سایر مسائل. متأسفانه این اثر به شیوه قدیمی و بدون فهرست خوب، تنظیم شده و پیدا کردن مطلب را دشوار کرده‌است.

ب) مراجع علم حدیث

۱. سفینه البحار، حاج شیخ عباس قمی، راجع به احادیث مورد قبول شیعه در دو مجلد است و ترتیب یافتن مطلب بدین شکل است که ریشه لفظ را باید یافت و سپس به ترتیب الفباء پیگیر لفظ شد. به عنوان مثال اگر راجع به: «متعلم» دنبال حدیثی هستیم باید آن را در ردیف «ع» و در ریشه «علم» جستجو کرد.

۲. اصول کافی، ابی یعقوب کلینی (متوفی ۳۳۹ هـ. ق) مشتمل بر احادیث مورد قبول شیعه است. این کتاب براساس موضوع تنظیم شده است. از قبیل کتاب ایمان و کفر، کتاب دعا، کتاب فضل قرآن و ... بنابراین باید براساس موضوع مطلب را جستجو کرد. این اثر توسط سیدهاشم رسولی ترجمه و شرح و در چهار جلد منتشر شده است.

۳. تهذیب الاحکام، شیخ حسن طوسی، متوفی ۴۶۰ هجری یکی دیگر از کتب معتبر احادیث مورد قبول شیعه است. این اثر در ده جلد به چاپ رسید است. در این کتاب مسائل مختلف شرعی طبقه‌بندی شده و احادیث هر یک در ذیل آن فصل آمده است.

اصول کافی، تهذیب الاحکام به اضافه من لایحضره الفقیه و الاستبصار مجموعاً کتب اربعه شیعه را تشکیل می‌دهند.

۴. در مورد احادیث اهل سنت می‌باید به شش کتاب معتبر به نامهای سنن ابی داود، سنن ابی ماجه، سنن ترمذی، مسند امام حنبل، صحیح مسلم، صحیح بخاری رجوع کرد.

۵. دو کتاب معتبر دیگر نیز در مورد حدیث وجود دارد. اول جامع الاصول فی احادیث الرسول تألیف ابن اثیر متوفی ۶۰۶ هـ. ق این اثر در یازده جلد بدون شده است، ترتیب استفاده و نوع تقسیم‌بندی را می‌توان از مقدمه جلد اول دریافت.

ج) منابع تفسیر

۱. تفسیر ابن عباس، این تفسیر فعلاً قدیمی‌ترین تفسیری است که برجای مانده است و از آثار قرن سوم هجری به شمار می‌رود. این اثر به شیوه قدما چاپ شده و پیدا کردن مطلب از آن بسیار دشوار است.

۲. جامع البیان فی تفسیر القرآن، محمدبن جریر طبری متوفی در ۳۱۰ هجری قمری این تفسیر به زبان عربی است و در ۱۲ مجلد چاپ شده است. این اثر نیز از جمله آثار قدیمی و معتبر به شمار می‌رود.

۳. تفسیر الجلالین، از جلال‌الدین سیوطی، از جمله تفاسیری است که اسباب نزول بسیاری از آیات نیز در آن آمده‌است.
۴. مجمع البیان فی تفسیر القرآن، شیخ حسن طبرسی، به زبان عربی در پنج مجلد از جمله تفاسیر مهم شیعه به شمار می‌رود.
۵. المیزان فی تفسیر القرآن، علامه طباطبایی به زبان عربی در بیست جلد. این تفسیر یکی از بزرگترین تفاسیر فلسفی اهل شیعه به شمار می‌رود. اثر مذکور در حال ترجمه است و چندین جلد از آن تا امروز منتشر شده‌است.
۶. الکشاف عن حقایق التنزیل و عیون الاقاویل فی وجوه التأویل، تألیف جارالله زمخشری متوفی در ۵۳۸ ق. در چهار جلد. تفسیر منحصر به فردی است که به موارد نحو و معانی و بیان قرآن مجید عنایت خاصی داشته است.
۷. تفسیر الکبیر، امام فخر رازی، در شانزده مجلد به زبان عربی. این اثر از جمله تفسیرهای بسیار مهم اهل سنت به شمار می‌رود.
۸. تفسیر جامع، اثر حاج سید ابراهیم بروجردی، از کتب تفسیر شیعی، به زبان فارسی و در هفت جلد منتشر شده‌است.
۹. فی ظلال القرآن، اثر سید قطب به زبان عربی و در هشت جلد چاپ شده‌است. ترجمه این اثر به فارسی در سیزده مجلد به چاپ رسیده‌است اما این ترجمه مشتمل بر همه اثر نیست و ناقص محسوب می‌شود.
۱۰. کشف الاسرار و عده الابرار، تألیف ابوالفضل رشیدالدین میبدی (در سال ۵۲۰ هـ. ق) این تفسیر به زبان فارسی و در نه جلد منتشر شده‌است و معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری است.
- در این تفسیر آیات قرآنی در سه نوبت: بار اول ترجمه فارسی، بار دوم وجوه معانی، قراءات مشهور، اسباب نزول، و غیره و بار سوم در رموز عارفان و اشارات صوفیان یعنی تفسیری به مشرب اهل عرفان مورد عنایت قرار گرفته است.
۱۱. تفسیر القرآن الحکیم، محمد رشیدرضا، به زبان عربی، در ده جلد. این تفسیر از جمله تفاسیری است که برمبنای جامعه‌شناسی قرآنی نوشته شده و مشهور به تفسیر المنار است.
۱۲. تفسیر المراغی، احمد مصطفی مراغی، به زبان عربی در یازده جلد به سبک المنار تحریر یافته است.

۱۳. الجواهر، شیخ طنطاوی به زبان عربی در ۱۳ جلد. از تفاسیر معاصر زبان عرب به شمار می‌رود.

تذکر: تفاسیر مذکور تنها مثنی از خروار است و گونه فهرست بسیار بزرگی را می‌توان از آن تهیه نمود، اما به همین اندک بسنده می‌شود.

گفتار چهارم: منابع مهم عرفان و تصوف

هدف - انتظار می‌رود دانشجوی پس از مطالعه این گفتار با نمونه‌های منابع عرفانی و پدیدآورندگان آن آشنا گردد.

از آنجا که تأثیر مکتب عرفان در شعر و نثر فارسی بیش از هر مکتب دیگری بوده است، لازم است همه کسانی که با ادب فارسی سروکار دارند با عرفان از جهت نظری، تاریخی، شرح احوال و آثار شخصیت‌های بزرگ عرفانی آشنا شوند تا بدین ترتیب بتوانند کلید حل بسیاری از معماهای متون بزرگ نظم و نثر فارسی را که غالباً از زبان همین افراد جاری شده است به دست آورند.

بخشی از این آثار در قسمت «مهمترین مأخذ برای فهم متون کلاسیک» معرفی شده است. در اینجا به معرفی پاره‌ای دیگر از آثار مهم قدیم و جدید می‌پردازیم که آگاهی از وجود آن منابع برای هر دانشجوی و پژوهنده‌ای جهت تحلیل و توجیه نظری و منطقی این اندیشه‌ها ضرورت دارد. این منابع را می‌توان در دو دسته قدیم و جدید تقسیم‌بندی کرد:

الف) منابع قدیم

۱. کشف‌المحجوب، تألیف ابوعلی جلالی‌هجویری از عارفان و نویسندگان قرن پنجم م. ۶۶۵ هـ. ق است. این اثر مشتمل بر شرح دیدار نویسنده با بسیاری از مشایخ عهد او، کشف و کرامات و خوارق عادات عرفا، بحث‌های نظری در باب مکتب عرفان است که شیوه نثر او بعدها در آثار خواجه عبدالله انصاری صورت کمال یافته است. این اثر مورد استفاده کسانی که آثاری را در شرح احوال و آثار مشایخ صوفیه به رشته تحریر در آورده‌اند از جمله تذکره‌الاولیای عطار و نفحات الانس جامی قرار گرفته است.

۲. اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی سعید، تألیف محمدبن منور نوه شیخ. این اثر در حدود سال ۵۵۳ - ۵۹۹ تألیف شده و به سه باب تقسیم شده است و همه بابها در شرح حالات شیخ ابی سعید است. باب اول در ابتدای حالت شیخ، باب دوم در وسط

حالت و باب سوم در انتهای حالت اوست.^۱ از این کتاب دو تصحیح وجود دارد. تصحیح نخست از دکتر ذبیح‌الله صفا و تصحیح دوم از دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی در دو جلد است. تصحیح دکتر شفیعی، مقدمه مفصلی در معرفی کتاب و مؤلف و شرح احوال شیخ ابوسعید و نکاتی در باب عرفان و مشرب شیخ دارد. اسرارالتوحید علاوه بر آن که زندگی‌نامه روحانی شیخ است، یکی از برجسته‌ترین منابع تاریخ تصوف در ایران و یکی از مهمترین اسناد تاریخ اجتماعی ایران است. همچنین منبعی درجه اول از اقوال بسیاری از مشایخ تصوف خراسان است که از چگونگی تشکل خانقاه و پیدایش و تکامل تصوف در خراسان و کیفیت زندگی متصوفه در خانقاه و خارج از آن، نوادر حکایات اهل عرفان و مصطلحات عرفانی اطلاعات ذی‌قیمتی در اختیار پژوهشگر می‌گذارد.^۲ چاپ دکتر شفیعی در سال ۱۳۶۷ توسط انتشارات آگاه به چاپ دوم رسیده‌است.

۳. طبقات الصوفیه، تألیف عبدالرحمن السلمی، متوفی در ۴۱۲ هـ. ق. نوعی طبقه‌بندی از صوفیان در پنج طبقه است که شرح احوال صوفیان معروف را تا عهد نویسنده دنبال می‌کند. این اثر به زبان عربی نوشته شده و از جمله مآخذ بسیار قدیمی است.

۴. التصفیه فی احوال المتصوفه، تألیف قطب الدین ابوالمظفر منصورین اردشیر العبادی (۴۷۱ - ۵۴۷ هـ. ق) مشتمل است بر مسائل: مبداء تصوف و طریقت، در اعمال، در احوال، در اصطلاحات و الفاظ، در اخلاق و عادات طایفه عرفا. اثر مذکور با تصحیح مرحوم دکتر غلامحسین یوسفی توسط انتشارات بنیاد فرهنگ در سال ۱۳۴۷ منتشر شده‌است.

۵. عوارف المعارف، تألیف شیخ شهاب الدین سهروردی و ترجمه ابومنصور عبدالؤمن اصفهانی در سال ۵۶۶. مشتمل است بر شصت و سه باب در موضوعات: منشاء تصوف، حسن استماع، ماهیت و نام تصوف، ملامتیه، وجوب راهنما و دلیل برای اهل سلوک و سایر موارد سلوک عملی، در آداب سفر، اهل خانقا، آداب صوفیه، تهجد، شرح اصطلاحات صوفیه و دیگر موارد. اثر مذکور توسط دکتر قاسم انصاری تصحیح و در سال ۱۳۶۴ به وسیله انتشارات علمی و فرهنگی منتشر شده‌است.

۶. خلاصه شرح التصرف، تلخیصی است از «شرح التصرف لمذهب اهل التصوف» تألیف

۱. تاریخ ادبیات در ایران، ج ۲، ص ۹۸۲
 ۲. مقدمه تصحیح دکتر شفیعی کدکنی، ص ۱۶۳

ابو‌ابراهیم اسمعیل بن محمد بن عبدالله مستملی بخاری که در سال ۴۳۴ درگذشته است. متأسفانه نام تلخیص‌کننده مشخص نیست. اثر مذکور شامل مباحث زیر است:

وجه تسمیه صوفی، اختلاف اهل تصوف با آراء دیگران، آداب اهل تصوف و عادات آنان. کتاب مذکور به وسیله مرحوم دکتر احمدعلی رجایی تصحیح و توسط بنیاد فرهنگ ایران در سال ۱۳۴۹ به چاپ رسیده است.

اصل شرح التصرف به زبان عربی یک بار در لکنهوی هند چاپ شده و بار دیگر در چهار مجلد توسط محمد روشن تصحیح و به وسیله انتشارات اساطیر به طبع رسیده است.

۷. ترجمه رساله قشیریه، تألیف زین الاسلام عبدالکریم بن هوازن بن عبدالملک بن محمد قشیری از بزرگان متصوفه در قرن پنجم هجری متولد ۳۷۶ هـ. ق. این رساله مشتمل بر پنجاه و پنج فصل است که در ضمن آن به طور مفصل به توضیح اصطلاحات عرفانی، مراحل سیروسلوک، در آداب و رسوم اهل طریقت و عادات آن پرداخته است.

کتاب مذکور توسط مرحوم بدیع الزمان فروزانفر تصحیح و چاپ شده است.

۸. مقامات ژنده پیل، تألیف احمد جام معروف به ژنده پیل از عرفای بزرگ قرن پنجم و ششم هجری قمری است. این اثر مشتمل بر داستانهایی از کشف و کرامات و خوارق عادات عرفا است و از حیث شناخت عقاید صوفیه بسیار اهمیت دارد. مقامات ژنده پیل توسط دکتر حشمت‌الله مؤید سنندجی تصحیح و در سال ۱۳۴۵ به وسیله بنگاه ترجمه و نشر کتاب به چاپ دوم رسیده است.

۹. انس التائبین، تألیف احمد جام، مشتمل بر چهل و پنج باب است. مؤلف در ضمن این ابواب سعی دارد نکات مهمی از قبیل: صوفی و درویش، سماع، پیر، تقوی، عشق، توحید، مدعی و نظایر آن را توضیح دهد. این اثر توسط علی فاضل در سال ۱۳۵۰ و به وسیله انتشارات بنیاد فرهنگ ایران چاپ شده است.

۱۰. آداب المریدین، تألیف ضیاء الدین ابوالنجیب سهروردی، ترجمه عمر بن محمد بن احمد شیرکان. (۴۸۰ - ۵۶۳ هـ. ق) از جمله آثار است که در ابواب آداب و عادات و طاعات و اصول کلی عملی متصوفه به روشی شبیه بدانچه در عوارف المعارف بحث شده، سخن گفته است. بخشی از این نکات حتی در کتاب عوارف المعارف نیز

نیامده است. این اثر توسط دکتر نجیب مایل هروی، به وسیله انتشارات مولی در سال ۱۳۶۳ منتشر شده است.

۱۱. فیه مافیه، تألیف مولانا جلال الدین بلخی، که از جهت توضیح نظرگاههای عرفانی و تفکر ویژه عرفانی مولانا و شرح برخی از آیات قرآنی از این دیدگاه و توضیح نکات مهم اندیشه صوفیانه دارای اهمیت فراوانی است. تصحیح آن توسط مرحوم فروزانفر انجام گرفته و بارها به چاپ رسیده است.

۱۲. شرح شطحیات، تألیف شیخ روزبهان بقلی شیرازی (۵۲۲ - ۶۰۶ هـ. ق) از عرفای بزرگ قرن ششم. این اثر حاوی گفتارهای شورانگیز و رمزی صوفیان (شطحیات) بزرگ و مشهور ایرانی و غیرایرانی است به جز این توضیح مختصری برای هر یک از اصطلاحات به کار رفته در بخش شطحیات از قبیل: رمز، صفا، اشاره، حس، رؤیت قلب، وطن، شرب و خاطر نیز آمده است. اثر مذکور توسط هنری کربن تصحیح و به وسیله انتشارات انجمن ایران شناسی فرانسه در تهران در سال ۱۳۶۰ چاپ و منتشر شده است.

۱۳. تمهیدات، تألیف عین القضاة همدانی (۴۹۲ - ۵۲۵ هـ. ق) از عرفای بزرگ قرن پنجم و ششم. این اثر شامل مباحث زیر است:

فرق علم مکتسب و لدنی، شرطهای سالک در راه خدا، خودشناسی و خداشناسی، شرح ارکان پنجگانه اسلام، حقیقت و حالات عشق، حقیقت روح و دل، اسرار قرآن، بیان حقیقت ایمان و کفر، اصل حقیقت آسمان و زمین، نور محمد.

این اثر به وسیله عقیف عسیران تصحیح و توسط انتشارات منوچهری به چاپ دوم رسیده است.

۱۴. شرح گلشن راز، تألیف شیخ محمد لاهیجی از عرفای قرن نهم، در شرح گلشن راز شیخ محمود شبستری است. این اثر مشتمل بر اطلاعاتی مهم درباره عرفان است که در ضمن شرح و بیان گلشن راز ارائه شده است. اثر مذکور توسط کیوان سمیعی و انتشارات محمودی منتشر شده است.

۱۵. رساله عشق و عقل، تألیف شیخ نجم الدین رازی، شامل بحثی جالب در عقل و عشق و ترجیح عشق به عقل با مقدمه‌ای در چگونگی تفضیل انسان بر حیوان است. این اثر به اهتمام دکتر تقی تفضلی توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب در سال ۱۳۴۵ برای اولین بار منتشر شده است.

۱۶. مناقب العارفين، تأليف شمس الدين احمد افلاكي، اثری است مهم در شناخت زندگانی و افکار و اشعار مولانا که بی‌ارتباط با شناخت فلسفه عرفان و دیدگاههای صوفیانه نیست. این اثر توسط پرفسور تحسین یازیچی تصحیح و به وسیله انتشارات دنیای کتاب در دو جلد در سال ۱۳۶۲ به چاپ دوم رسیده‌است.

۱۷. مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه، تأليف عزالدین محمودبن علی کاشانی متوفی در ۷۳۵ هـ. ق است. این اثر نیز جزو مآخذ مهم اهل تصوف و شامل ابواب زیر است: اعتقادات صوفیان، در بیان علوم، اصطلاحات صوفیان، مستحسنان متصوفه، آداب صوفیان، اعمال صوفیان، اخلاق و بیان حالات و مقامات متصوفه. از این اثر دو تصحیح یکی از مرحوم جلال‌الدین همایی و دیگری از دکتر محمد امین ریاحی در اختیار داریم.

۱۸. تذکره الاولیاء، تأليف شیخ فریدالدین عطار شامل شرح احوال خود و هفت تن از صوفیان. به تصحیح دکتر محمد استعلالی به وسیله انتشارات زوار در سال ۱۳۵۵ به چاپ دوم رسیده‌است.

(ب) منابع جدید

۱. بحثی در تصوف، تأليف مرحوم دکتر قاسم غنی. آخرین تأليف نویسنده و مشتمل است بر مباحث: بحث در ویژگیهای تصوف و شروع گستردگی آن از قرن چهارم به بعد، تأثیر فلوطین بر تصوف ایرانی، رابطه دین و تصوف، بودا و تصوف ایرانی، دلایل توسعه اندیشه صوفیانه، بحث در اطراف شعر و ارتباط آن با اندیشه متصوفه، موضوع سماع، اشاراتی در مصطلحات عرفا. اثر مذکور به همت مرحوم حبیب یغمایی در سال ۱۳۴۰ توسط انتشارات ابن سینا منتشر شده‌است.

۲. تاریخ تصوف، دکتر قاسم غنی که در واقع جلد دوم «بحث در آثار و افکار و احوال حافظ» است و ما در مآخذ حافظ بدان اشاره کرده‌ایم.

۳. اسلام و تصوف، تأليف ر. ا. نیکلسن، ترجمه محمد حسین مدرس نهاوند است. در این کتاب راجع به مسیحیت، افلاطونیة جدید، بودائیت، شرح مراحل سلوک، تجلی و جذب، معرفت، اتحاد، حب الهی، اولیا و کرامات، حال، بحث شده‌است. این اثر نخستین بار به وسیله کتاب‌فروشی زوار در سال ۱۳۴۱ منتشر شده‌است.

۴. تصوف اسلامی و رابطه انسان و خدا، تأليف ر. ا. نیکلسن، ترجمه دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی. سلسله مقالاتی از مؤلف در باب: ریشه‌های اندیشه صوفیانه،

اصطلاحات و اندیشه‌های فلسفی عرفانی، مقایسه مولانا با دیگر اندیشمندان، تشابه اندیشه‌های ایرانی با سایر ملل، موسیقی و سماع و ... است. چاپ اول در سال ۱۳۵۸ به وسیله انتشارات توس منتشر شده است.

۵. سرچشمه تصوف در ایران، تألیف مرحوم سعید نفیسی. مشتمل بر مباحث زیر است: تأثیر تعلیمات بودایی در فرهنگ پیش از اسلام ایران، تصوف ایران از نظر فلسفی، سرچشمه تصوف عراق و جزیره، تأثیر مانوی، یهود و نصارا در تصوف ایرانی، طریقت و شریعت، سماع در تصوف ایران، جوانمردی و فتوت، ملامتیان، اتصال به مبدأ، طریقه اویس، سلسله فرق تصوف ایران و هند، تصوف مغرب. چاپ سوم این اثر به وسیله انتشارات فروغی در سال ۱۳۴۵ منتشر شده است.

۶. سیر عرفان در اسلام، تألیف دکتر زین‌الدین کیانی نژاد. شامل مباحث زیر است: پیدایش زهد و زهاد در اسلام، آغاز تصوف اسلامی، سرچشمه تصوف، مفهوم عرفان و تصوف، تصوف در قرن اول تا نهم هجری، مکاتب مختلف تصوف اسلامی، معرفی کتب مهم صوفیه، عرفان و شعر و نظم تصوف، نثر عرفانی. چاپ اول آن در سال ۱۳۶۶ توسط انتشارات اشرفی منتشر شده است.

۷. تصوف و ادبیات تصوف، تألیف ادواردویچ، یوگنی، برتلس، ترجمه سیروس ایزدی. این اثر شامل مباحث زیر است: پیدایش تصوف و پدیداری ادبیات صوفیانه، لحظات اصلی در تکامل شعر تصوف، خطوط اصلی تکامل نظم آموزشی تصوف در ایران، اصطلاحات متصوفه، آثار مربوط به برخی مؤلفان متصوف و معرفی آنان.

۸. ارزش میراث صوفیه، تألیف دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، مشتمل بر مباحث: قلمرو عرفان، زهد و محبت، شیخ و خانقاه، حکمت صوفیه، دفتر صوفی، تصوف در ترازو، از میراث صوفیه است. چاپ سوم آن در سال ۱۳۵۳ توسط انتشارات امیرکبیر منتشر شده است.

۹. جستجو در تصوف ایران، از دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، بحثی تحلیلی در مورد ریشه‌یابی اندیشه متصوفه. آرای موافقان و مخالفان این مکتب و ارزشهای معنوی این تفکر و بزرگان این مشرب.

۱۰. دنباله جستجو در تصوف ایران، تألیف دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، شامل مباحث: نقد صوفی، نهضت‌های صوفیه، شیخ کبری و خلفایش، مکتب ابن عربی، کبرویه، ذهبیه، نوربخشیه، از سمرقند تا هند، عهد مکتب اصفهان، تصوف و فلاسفه،

تجدید عهد با گذشته. چاپ اول این اثر در سال ۱۳۶۲ توسط انتشارات امیرکبیر منتشر شده‌است.

۱۱. سماع در تصوف، تألیف دکتر اسماعیل حاکمی. بحثی است در باب سماع در میان اهل تصوف از انتشارات دانشگاه تهران.

خودآزمایی ۴

۱. کدامیک از تقسیم‌بندی‌های متون عرفانی صحیح است؟
الف) متون داخلی، متون خارجی (ب) متون اسلامی، متون غیراسلامی
ج) متون قدیم، متون جدید (د) متون فارسی، متون عربی
۲. کتاب‌التصوفیه فی احوال‌المتصوفه تألیف کدامیک از نویسندگان زیر است،
الف) قطب‌الدین ابوالمظفر منصوربن اردشیر العبادی
ب) ابوالبراهیم اسمعیل بن محمدبن عبدالله مستملی بخاری
ج) عبدالکریم قشیری (د) ضیاءالدین ابوالنجیب
۳. کدامیک از آثار زیر درباره شناخت زندگانی، افکار و اشعار مولانا نوشته شده‌است؟
الف) مصباح‌الهدایه (ب) مناقب‌العارفین
ج) تذکره‌الاولیاء (د) شرح شطحیات
۴. «سیر عرفان در اسلام» اثر کیست؟
الف) دکتر قاسم غنی (ب) مرحوم سعید نفیسی
ج) دکتر زین‌الدین کیانی نژاد (د) محمدرضا شفیعی کدکنی

گفتار پنجم: مهمترین مراجع نقد ادبی

- هدف - انتظار می‌رود دانشجوی پس از مطالعه این گفتار:
- مهمترین مراجع نقد ادبی را بشناسد.
 - انواع مراجع عمومی را بشناسد و موضوعات آن را بداند.
 - با انواع فرهنگ‌ها آشنا شود، انواع فرهنگ‌های موضوعی را بشناسد و موضوعات آن را بداند.

الف) مراجع نقد ادبی

۱. ارسطو و فن شعر، دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، چ اول، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۵۷.

این اثر مشتمل است بر ترجمه قدیمی‌ترین اثر مرتبط به نقد شعر یعنی پوئیکای Poetica ارسطو است که از صفحه ۱۱۳ کتاب تا ۱۷۰ را در برمی‌گیرد. اما آنچه که این اثر را قابل استفاده کرده است مطالبی است مشتمل بر تقریباً یک‌صد و پنجاه صفحه که خواننده فارسی‌زبان را در جریان فهم دقیق و درست اثر قرار می‌دهد. آن نکات شامل این موارد است: زندگی و آثار ارسطو، اندیشه و تعلیم، ارسطو در شرق و غرب، شعر و دنیای یونان و یادداشت‌هایی در توضیح برخی از اصطلاحات به کار رفته در رساله شعر.

۲. نقد ادبی، (۲جلد)، تألیف دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، چ سوم، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۱.

این اثر نخستین کتاب در این نوع است که به فارسی نوشته شده است. مؤلف در جلد نخست موضوعاتی از قبیل تعریف نقد، ارزشها و روشها، انواع مکاتب نقد، مسائل مرتبط به تصحیح انتقادی متون، تاریخچه‌ای از نقد نزد مسلمانان، ایرانیان و سوابق موضوع در یونان و روم، ارائه نقد و نقادی در قرون وسطی تا قرن هجدهم در غرب را مورد بحث قرار داده است.

اما جلد دوم، به بررسی تاریخ و مکاتب نقد از قرن هفدهم تا بیستم در کشورهای آلمان، فرانسه، انگلستان، امریکا و روسیه می‌پردازد. سپس ادامه مطلب را در دنیای امروز، در کشورهای مذکور یعنی قرن هجدهم به بعد مطالعه می‌کند. بخش پایانی این کتاب شامل بحثهای کلی از قبیل نقد و فلسفه، التزام در ادبیات، ملاک ارزیابی، نقش نقد و منتقد و مسائلی از این قبیل است.

۳. برگزیده آثار تی. اس. الیوت در قلمرو نقد ادبی، تألیف دکتر سید محمد دامادی، چاپ اول، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۷۵.

اثر مذکور علاوه بر ترجمه آثار الیوت در نقد، نکاتی را که دانستن آن در باب نقد ادبی ضرورت دارد مورد بحث قرار داده است. از قبیل بحثی در موضوع ترجمه، شرح حال و آثار تی. اس. الیوت. به علاوه این کتاب دارای ضمیمه‌ای قابل استفاده در توضیح اسامی اعلام است که در طی متن آمده است. این کتاب با بحث درباره مکاتب ادبی غرب پایان می‌گیرد.

۴. سخن سنجی، تألیف دکتر لطف‌علی صورتگر، انتشارات ابن سینا، تهران، ۱۳۴۶.

این اثر قدیمی‌ترین نوشته معاصران ما در موضوع نقد است. مؤلف این کتاب را به اقتضای زمان و در شش فصل تألیف کرده است: فصل اول مقدمه، فصل دوم درباره

فن ادب، فصل سوم بحث راجع به رسالهٔ ارسطو، فصل چهارم پس از ارسطو، فصل پنجم سخن سنجی در دورهٔ جدید و فصل ششم دورهٔ معاصر را شامل می‌شود. گفتنی است که کتاب برای مبتدیان بسیار سنگین و برای اهل فن تقریباً از نظر موضوع کهنه شده‌است.

۵. شیوه‌های نقد ادبی، تألیف دیوید دیچز، ترجمهٔ دکتر غلامحسین یوسفی و محمدتقی صدقیانی، چاپ دوم، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۹.

این اثر در سه باب عمده تنظیم یافته است. باب اول بیشتر ناظر به عقاید افلاطون و ارسطو و برخورد منتقدان بعدی با آن دو است. باب دوم به نقد عملی نظر دارد و بار دیگر معتقدات منتقدان کلاسیک را به نقد می‌کشد و از امکانات و محدودیت روشها بحث می‌کند. باب سوم به رابطهٔ نقد ادبی با دیگر رشته‌های دانش می‌پردازد. و انواع نقدهای روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و زمینه‌های فرهنگی نقد را تجزیه و تحلیل می‌کند. در پایان فهرستی از اصطلاحات آورده شده‌است.

۶. تاریخ نقد ادبی، رنه ولک، ترجمهٔ دکتر سعید ارباب شیرانی در ۴ جلد، انتشارات نیلوفر، تهران، چ اول ۱۳۷۳ - ۱۳۷۷. ترجمه هنوز ادامه دارد.

این اثر مهمترین کتاب در باب تاریخ نقد ادبی است. کتاب، نقد را از نیمهٔ دوم قرن هجدهم یعنی اوج و زوال تدریجی مکتب نئوکلاسیسم آغاز می‌کند و تا نیمهٔ دوم قرن نوزدهم ادامه می‌دهد. تمامی منتقدان این دوران و آراء آنان در باب نقد و تمام نکات فلسفی، تاریخی، اجتماعی مؤثر در روند نقد ادبی مورد عنایت مؤلف بوده‌است.

برای آگاهی از اهمیت اثر باید مقدمه‌ای را که مترجم در جلد اول در معرفی منتقد و اهمیت اثر نوشته‌اند مطالعه کرد. به جز این مترجم در توضیح بسیاری از نکات پوشیده، معرفی نام اشخاص مهمی که در طی اثر از آنان نام برده شده زحمات زیادی را متحمل شده‌است.

۷. مبانی نقد ادبی، ویلفروگرین و چندتن دیگر، ترجمهٔ فرزانهٔ ظاهری، چ ۲، انتشارات نیلوفر، تهران، ۱۳۸۰.

در این اثر که در اصل برای تدریس در دانشگاههای امریکا به ویژه دوره‌های کارشناسی نوشته شده، سعی شده‌است ابزارهای نقد تشریح و در عین حال به صورت عملی بروی یک نمایشنامه یا رمان پیاده شود. این کتاب به شش فصل تقسیم شده‌است: در فصل اول: ماهیت و حوزهٔ شیوه‌های سستی، در فصل دوم: شیوهٔ شکل مدارانه، در فصل

سوم : شیوه روان‌شناختی، در فصل چهارم : شیوه‌های مبتنی بر اسطوره‌شناسی و لکن الگوها، در فصل پنجم : شیوه نمایی و در فصل ششم : از دیگر شیوه‌ها نظیر : ارسطویی، فمینیستی، نقد انواع، جامعه‌شناختی، ساختار گرایانه، سبک‌شناختی و تکوینی و غیره مورد بحث قرار گرفته و غالباً هر کدام با مثالهای عینی همراه گشته است. این اثر با یک پیش‌گفتار قابل استفاده و مقدمه‌ای با عنوان واکنش مقدم بر نقد به اضافه فرهنگ اصطلاحات همراه است.

۱. پیش‌درآمدی بر نظریه ادبی، تألیف تری ایگلتون، ترجمه عباس مخبر، چ ۲، انتشارات نشر مرکز، تهران، ۱۳۸۰

کتابی است بسیار پربار که شامل پنج بحث اساسی به ترتیب زیر است : ۱. برآمدن ادبیات انگلیسی، ۲. پدیدارشناسی، علم تفسیر، نظریه دریافت، ۳. ساختارگرایی و نشانه‌شناسی، ۴. ما بعد ساختارگرایی، ۵. روانکاوی. در کنار این فصول قابل استفاده، کتاب دارای پیش‌گفتار و نتیجه بسیار مفیدی تحت عنوان نقد سیاسی است که در آثار دیگر کمتر بدان توجه شده است. ایگلتون در این قسمت سعی می‌کند به این سؤال جواب بدهد : جان کلام نظریه ادبی چیست؟

۹. ساختار و تأویل متن، تألیف بابک احمدی، چ ۴، انتشارات نشر مرکز، تهران، ۱۳۷۸. یکی از غنی‌ترین آثار درباره نقد ادبی در زبان فارسی است. این اثر در بیست و یک فصل و چهار بخش عمده که با عنوان «کتاب» نام‌گذاری شده تألیف یافته است. کتاب اول در شش فصل بیشتر مباحث زبان‌شناسی مؤثر در نقد را مورد بحث قرار می‌دهد. کتاب دوم به بررسی ساختاری متن توجه دارد. کتاب سوم موضوع شالوده شکنی متن از دریدا تا موقعیت پسامدرن لیوتار را مورد بحث قرار می‌دهد. کتاب چهارم در باب تأویل متن و مؤثران در این مورد از فروید ماخر، هوسرل، هایدگر، گادامر تا آیزر سخن می‌گوید. برای سودمندی بیشتر اثر سه پیوست همراه با واژه‌نامه نیز به کتاب افزوده شده است. منابع و مآخذ تمام فصلها در پایان کتاب آمده است. این اثر منابع بی‌شماری را به خواننده کتاب معرفی می‌کند و از این نظر بسیار سودمند است.

۱۰. صورت‌بندی مدرنیته و پست‌مدرنیته، تألیف حسین علی نوذری، چ اول، انتشارات نقش جهان، تهران، ۱۳۷۹، یکی از مفیدترین و جدیدترین آثاری است که مؤلف در آن به سوابق مدرنیسم، تأثیر آن در ادبیات و همین‌طور بحثهای مابعد

مدرنیسم که اصطلاحاً از آن به پست‌مدرنیسم نام می‌برند پرداخته و ویژگیهای آثار ادبی دورهٔ پسامدرن را بر شمرده است. خواندن اثر مذکور به ویژه برای فهم و نقد آثار نیمهٔ دوم قرن بیستم و زمینه‌های پیدایش و رشد افکار پسامدرن ضرورت دارد.

ب) مراجع عمومی

۱. فرهنگ یا لغت‌نامه: فرهنگ یا لغت‌نامه عبارت از کتابی است که در آن راجع به لغات و واژه‌ها بحث می‌شود. بررسی کلمات ممکن است از جوانب مختلف مدنظر باشد. از قبیل نشان‌دادن: تلفظ و معانی، ریشه‌شناسی، مترادفات، متشابهات، مشترکات، مجاز و کنایات. ممکن است یک فرهنگ به دو یا چند مورد از موارد فوق از یک کلمه بپردازد و ممکن است تنها به ذکر معانی کلمات اکتفا ورزد. هر محقق برای درک تلفظ و معانی صحیح لغات ناچار از رجوع به لغت‌نامه است. معمولاً لغت‌نامه‌ها گفتار خود را مستند به مدارک کتبی از آثار منظوم و مثنوی زبان می‌کنند و اغلب شاهدهی از این آثار را برای اثبات مدعای خود راجع به موارد استعمال کلمه می‌آورند. یک فرهنگ خوب و قابل قبول باید به روش صحیح علمی تنظیم شده باشد. هر فرهنگی در آغاز نشانه‌های اختصاری خود را نیز به خواننده معرفی می‌کند. از آنجا که کلمات در عرصهٔ علوم مختلف معانی متفاوتی پیدا می‌کنند، یک فرهنگ خوب باید زمینه‌های استعمال لغت را نیز نشان دهد.

فرهنگها از نظر حجم متفاوتند، حجم این آثار غالباً براساس نیاز و سطح معلومات خوانندگان تنظیم می‌شود. با توجه به همین ضرورت است که فرهنگهای دانشگاهی و آکادمیک به مراتب وسیع‌تر و حجیم‌تر از دیگر فرهنگهاست.

علاوه بر فرهنگهای عمومی که در هر زبانی رایج است، معمولاً یک نوع دیگر فرهنگ نیز وجود دارد که اصطلاحات خاص یکی از علوم را در برمی‌گیرد، نظیر فرهنگ اصطلاحات ادبی، پزشکی و روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، فیزیک و ... این نوع فرهنگها را فرهنگ اصطلاحات می‌گویند.

فرهنگ ممکن است شامل معانی لغات در یک زمان خاص باشد. از آن جمله‌اند انواع فرهنگهای فارسی به فارسی و ممکن است معادل لغات بیگانه را نشان دهد، نظیر فرهنگ

انگلیسی به فارسی و عربی به فارسی. از جهتی دیگر فرهنگ می‌تواند بر دو گونه کلی تنظیم شود:

۱- فرهنگ لفظی که در آن از لفظ به معنی می‌رسند. یعنی لفظ معلوم ولی معنای آن برای خواننده نامعلوم است. نظیر اغلب فرهنگهای فارسی.

۲- فرهنگ معنوی که در آن معنی روشن ولی لفظ معادل آن مبهم است. در اینجا از جهت بازیابی معنای لفظ مورد نظر به لغت مراجعه می‌شود. نظیر *فقه اللغة* ثعالبی. متأسفانه در زبان فارسی چنین فرهنگی تا امروز تهیه نشده است.

برخی از فرهنگهای مهم که هر یک از جهتی اعتبار خاصی دارند عبارتند از: ۱. لغت‌نامه دهخدا: این کتاب یکی از عظیم‌ترین فرهنگهای فارسی است. این لغت‌نامه به قدری وسیع و بزرگ است که می‌توان آن را در ردیف *دائرة المعارف* قرار داد. لیکن خود مؤلف بزرگوار این نام پرطنطنه را نپذیرفت و نام لغت‌نامه را بر آن نهاد.^۱ مؤلف این اثر گرانقدر مرحوم دهخداست. این لغت‌نامه محصول مطالعات مداوم و کوشش‌های خستگی‌ناپذیر چهل و پنج‌ساله استاد دهخدا و گروهی از یاران اوست. وی در این مدت قریب به سه میلیون فیش^۲ از روی متون معتبر استادان نظم و نثر زبان فارسی و عربی... فراهم آورد.^۳

لغت‌نامه دهخدا به قدری عظیم بود که در سال ۱۳۲۴ سازمانی به نام «سازمان لغت‌نامه» ایجاد شد تا فیش‌ها را تنظیم و منتشر کند^۴ کار بر روی آن تا شهریور ماه سال ۱۳۵۹ ادامه داشت و در آن سال به اتمام رسید.

۳. *برهان قاطع*: این لغت‌نامه تألیف محمدحسین بن خلف تبریزی متخلص به *برهان* است که در تاریخ ۱۰۶۲ هـ. ق در هند تألیف شده است. این فرهنگ شامل «لغات فارسی، پهلوی، دری، یونانی، سریانی، رومی و بعضی از لغات عربی و لغات زند و پازند»^۵ است به جز این در این اثر به برخی از کنایات، استعارات و اصطلاحات فارسی نیز اشاره شده است. اهمیت این لغت‌نامه بیشتر به خاطر نشان دادن لغات اصیل فارسی است. در این کتاب به لغات عربی دخیل در فارسی کمتر اشاره شده است. این لغت‌نامه را مرحوم دکتر محمد معین صاحب لغت‌نامه معین تصحیح کرده و با

۳. رک همان / ۴۱۲

۲. همان / ۳۹۷

۱. مقدمه لغت‌نامه / ۳۹۸

۴. مقدمه برهان / ج ۱ / دیباچه مؤلف / د

توضیحات مفید در ذیل هر صفحه بر اهمیت علمی آن افزوده است.

۴. فرهنگ ناظم الاطبا (نفیسی): لغت‌نامه‌ای است فارسی به فارسی تألیف دکتر میرزا علی اکبرخان نفیسی، ملقب به ناظم الاطباء که در پنج جلد منتشر شده است. این فرهنگ روی هم ۱۵۸۴۳۱ لغت دارد. ویژگی عمده این کتاب آن است که مشتمل بر غالب لغاتی است که در فارسی به کار می‌رود. (اعم از تازی، ترکی، زبانهای اروپایی و غیره). علاوه بر این در ضمن بسیاری از کلمات، خلاصه‌ای از علوم مربوط را به ترتیب دایره المعارف آورده است. به جز این بعضی اسامی تاریخ و جغرافیای ایران و اسلام و کشورهای دیگر را نیز در بردارد. مؤلف در تألیف آن کتابهای معتبر لغت عرب مانند: قاموس صحاح اللغه و مجمع البحرین و منتهی‌الارب را در نظر گرفته و نیز کتابهای لغت فارسی مانند برهان جامع و برهان قاطع و فرهنگ انجمن آرای ناصری و فرهنگ سروری را دیده و گذشته از آن چند فرهنگ جامع بزرگ را که مستشرقان برای زبان فارسی نوشته‌اند، در دست داشته است.

۵. فرهنگ فارسی: این فرهنگ تألیف مرحوم دکتر محمد معین می‌باشد و به همین مناسبت بیشتر به نام او (فرهنگ معین) مشهور شده است. موارد برتری و ترجیح این فرهنگ نسبت به دیگر فرهنگ‌های فارسی به شرح زیر است:

از نظر نوع ترتیب و تهیه، متکی به علمی‌ترین روش فرهنگ نویسی است، تلفظ همه لغات و ترکیبات، به لاتین آورده شده، از نظر اشمال بر لغات عامیانه، معاصر، اصطلاحات تکنیکی و فنی دخیل از لغات بیگانه بسیار غنی است، ریشه و ملیت لغات را نشان داده است.

از اینها گذشته فرهنگ معین در پایان جلد چهارم کلیه ترکیبات خارجی موجود در زبان فارسی را به طور جداگانه ثبت و معنی کرده و جلد پنجم و ششم را اختصاص به اعلام (اسامی خاص افراد و اماکن) داده است.

چاپ اول این اثر در سال ۱۳۴۲ انجام پذیرفته و تاکنون چندین بار تجدید چاپ شده و در کل مشتمل بر شش مجلد است.

۶. فرهنگ آندراج: کتاب لغتی است فارسی به فارسی تألیف محمد پادشاه متخلص به شاد، که در سال ۱۳۰۶ هـ. ق نوشته شده و بارها در ایران و هند چاپ شده است. این فرهنگ مشتمل بر لغات فارسی، ترکی و عربی است که در فارسی به کار می‌رود. در این اثر غالباً برای هر لغت شواهدی از شعر و به ندرت از نثر آورده می‌شود.

این کتاب فرهنگی است جامع، که به ترتیب الفبای ابثی تنظیم شده است. مؤلف از فرهنگ‌های مقدم مانند: برهان قاطع، فرهنگ جهانگیری، انجمن آرای مؤیدالفضلا، کشف اللغات و بهار عجم، هفت قلزم و غیره نیز استفاه برده است. به جز این لغت‌های فارسی را به شواهد شعری آراسته و به برخی اصطلاحات مفید و متداول عامه و مباحث دستوری هم اشاره کرده است. روش پیدا کردن لغت در این فرهنگ بسیار ساده است. یعنی مؤلف حرف اول و دوم و سوم و به همین ترتیب حرف‌های بعدی کلمه را در نظر گرفته است.

۷. *غیاث اللغات*: فرهنگ فارسی به فارسی تألیف غیاث‌الدین رامپوری است که در سال ۱۲۴۲ هـ. ق تألیف شده و مشتمل بر لغات و اصطلاحات فارسی، عربی و ترکی مستعمل در زبان فارسی است. ترتیب تدوین لغات در این فرهنگ مبتنی بر دو حرف اول و حرف آخر کلمه است. بنابراین برای پیدا کردن لغت در این فرهنگ باید حروف اول و دوم و حرف آخر کلمه را در نظر گرفت. این کتاب بارها در هند و ایران چاپ شده است. به جهت ترتیب خاصی که در تدوین این فرهنگ منظور شده مراجعان با اشکال می‌توانستند از آن بهره‌مند گردند در جهت رفع این کمبود و فعال کردن آن اینجانب فرهنگ مذکور را به ترتیب الفبایی تنظیم کرد و مؤسسه امیرکبیر آن را در سال ۶۳ به همراه فرهنگ چراغ هدایت به چاپ و انتشار رساند.

۸. *فرهنگ جهانگیری*: لغتی است فارسی به فارسی، تألیف میرجمال‌الدین حسین بن فخرالدین حسن انجوی شیرازی. مؤلف این فرهنگ را در سال ۱۰۰۵ هـ. ق شروع کرده و در سال ۱۰۱۷ هـ. ق به انجام رسانیده است. مؤلف بار دیگر در آن تجدید نظر کرده و نسخه نهایی را در سال ۱۰۳۲ هـ. ق به جهانگیر پادشاه تقدیم کرده است. این فرهنگ مشتمل بر لغت‌های فارسی است و برای هر لغت شواهدی از شعر آورده است. مؤلف برای جمع‌آوری لغات و شواهد چهل و چهار فرهنگ و رساله مربوط به لغت را مورد استفاده قرار داده و علاوه بر اینها مطالب نه فرهنگ دیگر را که مؤلف آنها معلوم نبوده، در کتاب خود گنجانیده است. نویسنده برهان قاطع از این فرهنگ استفاده کرده است.

ج) فرهنگ‌های موضوعی:

۱. *فرهنگ اصطلاحات دیوانی*، دوره غزنوی و سلجوقی، تألیف حسن انوری، در این فرهنگ کلیه اصطلاحات مربوط به تشکیلات دیوانی و اداره‌های گوناگون آن زمان

برای اداره کشور مورد بحث قرار گرفته است. این کتاب از طرف انتشارات طهوری در یک جلد در سال ۱۳۵۵ چاپ شده است.

۲. فرهنگ مصطلحات عرفا و متصوفه، تألیف سیدجعفر سجادی. در این فرهنگ کلیه لغاتی که در معانی اصطلاحی اهل عرفان و تصوف به کار رفته با ذکر شواهد و مدارک لازم مورد بررسی قرار گرفته است. در خواندن متون عرفانی و صوفیانه ادب پارسی توسل به این فرهنگ بسیاری از مشکلات را حل می‌کند. این کتاب در یک جلد توسط کتابفروشی بوذرجمهری در سال ۱۳۳۹ چاپ شده است.

۳. فرهنگ علوم عقلی، تألیف سیدجعفر سجادی. در این فرهنگ معانی لغات مصطلح در متون فلسفی، عرفانی، منطقی، کلامی و اخلاقی آمده است. این اثر در سال ۱۳۴۱ توسط انتشارات ابن سینا منتشر شده است.

۴. فرهنگ علوم نقلی، تألیف سیدجعفر سجادی. این فرهنگ نیز مشتمل بر اصطلاحات ادبی، فقهی، معانی و بیان و اصول هست و در سال ۱۳۴۴ توسط مؤسسه مطبوعاتی علمی انتشار یافته است.

۵. فرهنگ لغات و اصطلاحات فلسفی، تألیف سیدجعفر سجادی. این فرهنگ نیز موارد مصطلح فلسفی را توضیح می‌دهد و در سال ۱۳۳۸ چاپ شده است.

۶. فرهنگ لغات ادبی، تألیف محمدمین ادیب طوسی. این فرهنگ را باید فرهنگ تعبیرات نامید. زیرا بیشتر ناظر است بر تعبیر شعرا و نویسندگان. این فرهنگ در دانشگاه تبریز در سال ۱۳۴۵ انتشار یافته است.

۷. فرهنگ اساطیر یونان و روم، تألیف پیرگریمال. این فرهنگ مشتمل است بر اسامی اساطیری یونان و روم که در آثار ادبی مغرب زمین به کرات به صورت ایهام، استعاره و حقیقت بدانها اشاره شده است. فرهنگ مذکور توسط دکتر احمد بهمنش ترجمه و به وسیله انتشارات دانشگاه تهران در دو مجلد منتشر شده است.

۸. فرهنگ لغات عامیانه، تألیف سیدمحمدعلی جمال زاده. این فرهنگ مشتمل است بر اکثر لغات، تعبیر، اصطلاحات زبان فارسی معاصر که با کمک آن می‌توان بسیاری از مشکلات لغوی نثر معاصر را حل کرد. این فرهنگ توسط مؤسسه انتشاراتی ابن سینا در سال ۱۳۴۱ منتشر شده است.

۹. فرهنگ عوام، تألیف امیر قلی امینی. نقش کاربردی این فرهنگ نیز مشابه فرهنگ لغات عامیانه است با این تفاوت که در این فرهنگ به ضرب المثل‌ها و امثال نیز اشاره شده است. این فرهنگ توسط مؤسسه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی در سال ۱۳۴۲ انتشار یافته است.

۱۰. فرهنگ سمنانی، سرخه‌ای، لاسگردی، سنگسری، شه‌میرزادی، تألیف دکتر منوچهر ستوده. این فرهنگ مشتمل بر پاره‌ای از لغات مربوط به لهجه‌های محلی است و در سال ۱۳۴۲ توسط دانشگاه تهران منتشر شده است.

۱۱. فرهنگ اصطلاحات و تعریفات نقایس الفنون به کوشش بهروز ثروتیان. از انتشارات دانشگاه تبریز، مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران، ۱۳۵۲. این فرهنگ تنظیم و تلخیصی است از نقایس الفنون فی عرایس العیون، تألیف علامه محمود آملی. در این فرهنگ معانی اصطلاحی مربوط به علم نجوم و بلاغت و دیگر فنون آورده شده است. این فرهنگ به ترتیب الفبایی تنظیم شده است.

۱۲. فرهنگ اصطلاحات نجومی، تألیف ابوالفضل مصفی، از انتشارات دانشگاه تبریز، مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران، ۱۳۵۷. در این فرهنگ می‌توان اصطلاحات نجومی را همراه با واژه‌های کیهانی که در اشعار فارسی توسط شعرا به کار رفته است، مشاهده کرد این فرهنگ دارای شواهد فراوانی از شعر است

۱۳. شمارالقلوب فی المضاف و المنسوب، تألیف ابومنصور ثعالبی. ترجمه دکتر رضا انزابی نژاد، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۶. این اثر مهم که با ترجمه گرانهای دکتر انزابی نژاد، مراجعان ناآگاه از زبان عربی را آسوده خاطر کرده است، شامل ۱۲۴۴۰۰ مدخل از مضاف و مضاف‌الیه‌های رایج است که دست کم یک سوم آنها در زبان عامه و ادبیات کلاسیک ما به کار رفته است. «قضا را پاره‌ای نیز چنان است که اگر شرح واقعه و گره‌خوردگی آن مضاف و مضاف‌الیه دانسته نشود لطف و اعجاز سخن یا بیت در پرده ابهام خواهد ماند.»^۱ مانند تحفه ابراهیم به معنی گوشت و تحفه مریم در معنی خرما.

۱۴. فرهنگ اصطلاحات ادبی، تألیف سیما داد، انتشارات مروارید، تهران ۱۳۷۱. این اثر مشتمل بر مفاهیم و اصطلاحات ادبی فارسی و اروپایی به شیوه تطبیقی و توضیحی است. در این اثر مؤلف براساس مقاله‌های مندرج در دائره‌المعارف‌های اروپایی راجع به

۱. شمارالقلوب، مقدمه، ص هجده

صناعات ادبی، معادلهای آن را از متون موجود فارسی استخراج و ثبت کرده و در برخی موارد نادر معادلهایی را ساخته است. این اثر به ترتیب الفبای فارسی تنظیم شده و برای سهولت مراجعه کنندگان، فهرستی از آن در دو بخش انگلیسی - فارسی و فارسی - انگلیسی در پایان کتاب تدارک دیده شده است.

۱۵. فرهنگ البسه مسلمانان، تألیف ر. پ. وزی، ترجمه دکتر حسین علی هروی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۵. این اثر دارای مقدمه‌ای درباره لباس اعراب در دوره جاهلی و صدر اسلام، همچنین تغییرات آن در ایام آشنایی با دیگر ملل، طرز پوشش، رنگها و دگرگونیهای آن در طول زمان است. شیوه تنظیم این اثر براساس ریشه لغات و نظیر اغلب فرهنگهای عربی است.

۱۶. فرهنگنامه شعری (۳ جلد)، تألیف دکتر رحیم عقیقی، انتشارات سروش، تهران، چ اول، ۱۳۷۲ - ۱۳۷۳. این اثر شامل چهار هزار مدخل در کنایات، ترکیبات، اصطلاحات و دیگر صنایع بدیعی است که غالباً در دیوان اشعار شاعران مورد استفاده قرار گرفته است. روش کار همراه با بحثی در موضوع اثر در مقدمه جلد نخست آمده است. در عین حال اکثر مداخل دارای شواهد شعری از دیوانهای مختلف است.

۱۷. فرهنگ کنایات، تألیف دکتر منصور ثروت، چ سوم. انتشارات سخن، تهران ۱۳۷۹. این اثر شامل معانی غیرحقیقی واژه‌هاست که از آن به صورت عام در لغت‌نامه‌های قدیمی تحت عنوان کنایه یاد شده است. این تألیف به اتکای لغت‌نامه‌های موجود گردآمده و هدف از آن کمک به فهم دقیق معانی متون ادبی به ویژه شعر است.

۱۸. فرهنگ لغات عامیانه و معاصر، تألیف دکتر رضا انزابی نژاد و دکتر منصور ثروت، چ ۲، انتشارات سخن، تهران ۱۳۷۷. این فرهنگ نه تنها تکمله‌ای است بر فرهنگ لغات عامیانه جمالزاده، بلکه حاوی لغات جدید معاصر فارسی نیز هست. از فرهنگ مذکور برای رفع پاره‌ای از اشکالات لغوی در مطالعه متون بعد از مشروطیت به ویژه در نثر معاصر می‌توان بهره گرفت.

۱۹. فرهنگ سخنوران، تألیف دکتر عبدالرسول خیام پور که در سال ۱۳۴۰ منتشر شده است. مؤلف دانشمند در این کتاب تقریباً از تمام شعرای پارسی‌گو نام برده و بعد از ذکر نام و کنیه و تاریخ وفات شاعر مآخذی را که درباره آن شاعر بحثی به میان آورده با ذکر جلد و صفحه و مشخصات منبع مذکور آورده است. این فرهنگ به ترتیب الفبایی تنظیم شده است.

(د) فرهنگ‌های تخصصی غیرادبی :

با توجه به اینکه مصطلحات سایر رشته‌ها هرازگاهی به تناسب و اقتضای موضوعی خاص در متون ادبی آورده می‌شود، اطلاع و آگاهی از این فرهنگها ضروری به نظر می‌رسد.

۱. فرهنگ اصطلاحات پزشکی، تألیف محمد طباطبائی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۱ در دو مجلد. این فرهنگ، اصطلاحات پزشکی را در دو مجلد گردآوری کرده‌است. جلد نخستین اصطلاحات پزشکی را در زبان فارسی به ترتیب الفبای فارسی و سپس معادل‌های انگلیسی و فرانسه آن را شامل می‌شود. در جلد دوم نخست مصطلحات انگلیسی و فرانسه پزشکی آمده سپس معادل‌های فارسی آن ذکر شده‌است.

۲. فرهنگ اصطلاحات علمی، تألیف پرویز شهریاری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹. این فرهنگ، اصطلاحات علوم ریاضی، نجوم، فیزیک، شیمی، زمین‌شناسی، جانورشناسی و گیاه‌شناسی در زبان فارسی را به ترتیب الفبایی آورده و سپس معادل‌های انگلیسی و فرانسه آن را در برابر هر یک ذکر کرده‌است. البته توضیح کوتاهی نیز برای هر اصطلاح به زبان فارسی نقل شده‌است. در بخش دوم همین فرهنگ، بدون توجه به توضیحات بخش نخست اصطلاحات به ترتیب حروف لاتین (به زبان انگلیسی و فرانسه به طور جداگانه) تنظیم شده و معادل‌های فارسی هر یک در مقابل آنها ذکر شده‌است.

۳. فرهنگ اصطلاحات حسابداری، تألیف حبیب‌اله رضازاده قشقایی و ... از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸. این فرهنگ، نخست اصطلاحات فن حسابداری را به ترتیب الفبای فارسی آورده سپس معادل انگلیسی واژه‌های مذکور را در برابر آن ذکر کرده‌است. در پایان کتاب فهرستی از لغات انگلیسی آمده که به صفحات مربوط به آن ارجاع داده شده‌است.

۴. فرهنگ اصطلاحات نفت، تألیف جلال‌الدین توانا، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۴. در این فرهنگ اصطلاحات صنعت نفت به زبان فارسی، روسی و انگلیسی گرد آمده‌است. بدین ترتیب که نخست واژه‌های فارسی به ترتیب الفبایی گردآمده، سپس معادل‌های انگلیسی و روسی آن ذکر شده‌است، در قسمت مصطلحات فارسی شماره‌های ردیف همان اصطلاح در قسمت زبان انگلیسی و روسی روشن شده‌است. مراجعین می‌توانند با مطالعه مقدمه کتاب مذکور طرز استفاده دقیق‌تر را دریابند.

۵. فرهنگ اصطلاحات حقوقی، عبدالحمید ابوالحمد و ... انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۳. این فرهنگ شامل پنجاه هزار واژه اصطلاحات حقوقی در زبان فارسی است که معادل‌های فرانسه آن در برابر هر یک آمده‌است.
۶. فرهنگ حقوقی، بهمن کشاورز، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۶. فرهنگ مذکور انگلیسی به فارسی است و اصطلاحات قضایی و سیاسی و اقتصادی مرتبط با آن را در بر می‌گیرد.
۷. فرهنگ علوم اقتصادی، دکتر منوچهر فرهنگ، انتشارات نمیل ۱۳۵۴. این فرهنگ انگلیسی به فارسی است و شامل لغات و اصطلاحات بازرگانی، بانکی، مالی، اقتصاد، آمار، بورس، بیمه، حسابداری، حقوق تجاری، حمل و نقل، کامپیوتر و نظریه‌های اقتصادی است.
۸. لغت‌نامه جمعیت‌شناسی، مهدی امانی و ... انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۴. این فرهنگ از سه بخش تشکیل شده‌است. بخش نخست در توضیح اصطلاحات جمعیت‌شناسی، بخش دوم فرهنگ فارسی به انگلیسی و بخش سوم انگلیسی به فارسی است.
۹. فرهنگ علوم سیاسی، محمد جاسمی، بهرام جاسمی، انتشارات گوتنبرگ ۱۳۵۷. این فرهنگ شامل اصطلاحات سیاسی است و به ترتیب الفبای فارسی تنظیم شده و در برابر هر اصطلاحی، شرح موجز و مختصر آن بیان گردیده‌است.
۱۰. فرهنگ اصطلاحات بانکی، غلامحسین معنوی، انتشارات مؤسسه علوم بانکی، ۱۳۵۰. فرهنگی است فارسی به انگلیسی در رشته مذکور.

خودآزمایی ۵

۱. کتاب ارسطو و فن شعر در خصوص چه موضوعی تدوین گشته است؟
 الف) انواع شعر
 ب) چگونگی بیان شعر و شاعری
 ج) شعر در دنیای یونانی
 د) شرح حال شاعران
۲. «تاریخ نقد ادبی» از کیست؟
 الف) سعید ارباب شیرانی
 ب) دکتر عبدالحسین زرین کوب
 ج) دکتر لطفعلی صورتگر
 د) دیوید دیچز
۳. مفهوم فرهنگ یا لغت‌نامه در کدام گزینه درست بیان شده‌است؟
 الف) کتابی است که در آن راجع به لغت و کلمات بحث می‌شود.
 ب) کتابی است که در آن درباره معانی لغات توضیح داده می‌شود.
 ج) کتابی است که در آن راجع به نحوه تلفظ لغت بحث می‌شود.

- د) کتابی است که در آن درباره ریشه لغات توضیح داده می‌شود.
۴. کدام یک از لغت‌نامه‌های زیر در ردیف دایره‌المعارف‌ها قرار می‌گیرد؟
 الف) برهان قاطع (ب) فرهنگ فارسی
 ج) لغت‌نامه دهخدا (د) فرهنگ آندراج
۵. «فرهنگ اساطیر یونان» جزء کدام دسته از فرهنگ‌ها به شمار می‌آید؟
 الف) موضوعی (ب) علمی
 ج) ادبی (د) تاریخی
۶. «فرهنگ حقوقی» جزء کدام یک از فرهنگ‌ها به شمار می‌آید؟
 الف) فرهنگ عمومی (ب) فرهنگ موضوعی
 ج) فرهنگ علمی (د) فرهنگ تخصصی

گفتار ششم : دایره‌المعارف‌ها

هدف - انتظار می‌رود دانشجویان پس از مطالعه این گفتار با مفهوم دایره‌المعارف آشنا شوند.

۱. نحوه استفاده از دایره‌المعارف را بدانند.

۲. انواع دایره‌المعارف‌ها را بشناسند.

همچنانکه از واژه دایره‌المعارف برمی‌آید، دایره‌المعارف مجموعه‌ایست گردآوری شده از دانش بشری که در آن از علوم و فنون و مطالب گوناگون با روشی دقیق و اجمالی و با استناد به مدارک و مآخذ معتبر سخن می‌رود. تدوین دایره‌المعارف یک کار گروهی است، بدین معنی که متخصصین هر علم و فن مباحث مربوط به رشته خود را به گونه‌ای که مجمل و مفید باشد، تحریر می‌کنند. دایره‌المعارف‌ها همگام با پیشرفت علم و به هنگام تجدید چاپ از سوی دانشمندان و مؤسسه ذیربط بازبینی می‌شوند و مطالب و مسائل جدیدی را که در عرصه علوم پدید آمده در آن وارد می‌کنند. بنابراین هنگام رجوع بهتر است آخرین چاپ دایره‌المعارف مورد استفاده قرار گیرد.*

* برای اطلاع بیشتر از تاریخچه کتاب‌شناسی دایره‌المعارف ر.ک: مقاله «دایره‌المعارف‌ها را بشناسیم» نورالله مرادی، نشر دانش، س ۱، ش ۵ و ۶ مرداد و آبان ۱۳۶۰.

تاریخچه دائره‌المعارف

ظاهراً ارسطو نخستین کسی بوده که اقدام به گردآوردن مجموعه اطلاعات بشری کرده است ... در اروپا تحول در روش تنظیم مطالب دائره‌المعارف برحسب رشته‌ها و تنظیم آنها به ترتیب الفبایی در قرن ۱۷. م و اوایل ۱۸. م واقع شد. از نخستین نمونه‌های دائره‌المعارف‌های تاریخی و زندگی‌نامه‌ای می‌توان فرهنگ بزرگ تاریخی (لیون ۱۶۷۴) اثر لوئی مورری (Lui Moreri) کشیش فرانسوی را نام برد.^۱

ولی باید دائره‌المعارف وینسنت بووه در قرن دوازدهم را اولین دائره‌المعارف دانست که در ده هزار فصل و مشتمل بر شش هزار ورق به قطع رحلی نوشته شده است. این اثر حاوی خلاصه همه دانش آن عصر بود که از گذشتگان به اهل زمان مؤلف رسیده بود و از کتب عربی و عبری و یونانی ترجمه شده بود.*

در زبان فارسی، برخی لغت نامه دهخدا را اولین دائره‌المعارف فارسی دانسته‌اند. ولی به علت ویژگیهایی که یک دائره‌المعارف دارد، لغت نامه را نمی‌توان دائره‌المعارف نامید. در واقع تفاوت اساسی لغت نامه با دائره‌المعارف در این است که، لغت نامه اساساً ناظر به لغات است و حال آن که دائره‌المعارف اساساً ناظر به اطلاعات کما بیش مختصری از آنهاست.^۲

برخی از مشهورترین دائره‌المعارف‌ها عبارتند از :

دائره‌المعارف فارسی

کار بر روی این دائره‌المعارف از سال ۱۳۳۵ شروع شده است.^۳ سرپرستی این موضوع بر عهده دکتر غلامحسین مصاحب بوده که اخیراً فوت کرده است. در تنظیم این دائره‌المعارف، دائره‌المعارف کوچک کولومبیا و ایکینگ به عنوان اساس کار قرار گرفته است. ولی متناسب با جامعه علمی ایران هزاران مقاله دیگر بر آن افزوده شده است.

این اثر اولین دائره‌المعارف در زبان فارسی به شمار می‌رود و چنین کاری پیش از این سابقه نداشته است. از این مجموعه جلد اول از الف تا س مشتمل بر ۱۴۲۵ صفحه مطلب در سال ۱۳۴۵ و جلد دوم از : ش تا ل مشتمل بر ۱۱۳۳ صفحه مطلب، در سال ۱۳۵۶

۱. دائره‌المعارف فارسی / ج ۱ / ۹۵۷ * مینوی، تاریخ و فرهنگ، ص ۶۵ .۲. همان جا

۳. دائره‌المعارف فارسی / ج ۱ / ۹۵۷

و بالاخره جلد سوم در سال ۱۳۷۴ به همت انتشارات امیرکبیر به چاپ رسیده است. هم‌اکنون شاید بیش از بیست دایره‌المعارف در ایران در حال تدوین است ولی آنچه که تاکنون توفیق آغاز انتشار یافته‌اند عبارتند از :

۱. *دانشنامه جهان اسلام*، بنیاد مدخلهای این اثر بیشتر بر ترجمه است و در موارد نادر به تکمله و تألیف نیز توجه می‌شود. اساس این دایره‌المعارف بر هشت دایره‌المعارف به نامهای دایره‌المعارف آذربایجان، اسلام ترک، اسلام بنیاددینی ترکیه، اسلام اردو، اسلام، تاجیکستان، ترک، دین و اخلاق گذشته شده است.

این دایره‌المعارف فعلاً کار خود را از حرف «ب» آغاز کرده است و در مجموع پنج مجلد چاپ شده از آن تا پایان حرف «پ» (از سال ۱۳۷۵ - ۱۳۷۹) پیش رفته است. دانشنامه مذکور زیر نظر دکتر حداد عادل اداره و تدوین می‌شود.

گفتنی است که ظاهراً قرار بوده است دانشنامه ایران و اسلام که قبلاً توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب منتشر می‌شد به دانشنامه جهان اسلام منضم شود ولی بعدها این کار بنا بر معاذیری مورد قبول واقع نشد.

۲. *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر موسوی بجنوردی. روش این دایره‌المعارف بیشتر بر تألیف است تا ترجمه. تاکنون نه جلد از این اثر نفیس منتشر شده است. این دایره‌المعارف به دو زبان فارسی و عربی انتشار می‌یابد. تصمیم بر این است که این اثر، اثری کامل‌تر، دقیق‌تر و جامع‌تر از دایره‌المعارف اسلامی چاپ لیدن باشد.

دایره‌المعارفهای معروف خارجی

۱. *دایره‌المعارف القرن العشرين*، محمد فرید وجدی، در ده جلد چاپ سوم بیروت ۱۹۷۱، دایره‌المعارفی عمومی است که به زبان عربی نوشته شده است.

۲. *دایره‌المعارف الاسلامیه*، گروهی، مصر، ۱۹۳۳، دایره‌المعارفی است در علوم و مسائل عمومی مربوط به اسلام که به زبان عربی تدوین شده و تاکنون پانزده جلد از آن یعنی تا حرف «ع» به چاپ رسیده است.

3. *Encyclopedia of Islam*, Leiden, 1975.

دایره‌المعارفی است درباره اسلام و شعب آن، مسلمانان، ممالک اسلامی و آنچه وابسته بدانهاست. این اثر توسط چند تن از خاورشناسان به دو زبان فرانسه و انگلیسی در لیدن هلند چاپ شده است و تا حرف «K» از زیرچاپ درآمده است. دایره‌المعارفهای اسلامی عربی و ترکی استانبولی جدید، بیشتر از همین منبع بزرگ بهره گرفته‌اند.

4. *Encyclopedia International, U.S.A, 1971*
دائرة‌المعارف است عمومی که مشتمل بر ۱۹ جلد مطلب و یک جلد فهرست است.
5. *Encyclopedia Britannica,*
این دائرة‌المعارف از سال ۱۷۶۸ که نخستین بار منتشر شده، به طور متوسط هر دو سال یک بار در کشورهای انگلیس، امریکا و کانادا تجدید چاپ می‌شود. این اثر دائرة‌المعارف عمومی است که چاپ ۱۹۴۷ آن مشتمل بر ۲۳ مجلد مطلب و یک جلد فهرست و تصاویر است.
6. *Encyclopedia Americana, U. S. A.*
این دائرة‌المعارف اولین بار در سال ۱۸۲۹ چاپ شده و بعدها مرتباً مورد تجدید چاپ و بازبینی قرار گرفته است. این اثر دائرة‌المعارف است عمومی که چاپ ۱۹۶۳ آن مشتمل بر سی مجلد است.
7. *Grand Larousse Encyclopedique*
دائرة‌المعارف است عمومی که به زبان فرانسه تدوین شده‌است، و چاپ ۱۹۶۰ آن مشتمل بر ده جلد است. چاپ لوکسی از این دائرة‌المعارف در سال ۱۹۷۰ در بیست و دو مجلد منتشر شده‌است.
8. *Oxford junior Encyclopedia,*
دائرة‌المعارف است در ۱۲ جلد جداگانه که هر جلد مختص به یکی از علوم و معارف بشری است. به عنوان مثال جلد اول آن مربوط است به نوع بشر که در آن انواع ملل، اقوام و نژادها مورد بحث قرار گرفته است، جلد پنجم آن در باب صنعت و بازرگانی و جلد ششم که مربوط به کشاورزی و ماهیگیری است. این دائرة‌المعارف برای اولین بار در سال ۱۹۵۵ به چاپ رسیده‌است.
9. *Encyclopedia of World Biography, M.C Graw – Hill.*
دائرة‌المعارف است در ۱۲ جلد بزرگ که در سال ۱۹۷۳ به چاپ رسیده است. این کتاب یکی از مراجع مهم بیوگرافی و شرح حال علما، فضلا، دانشمندان، مخترعین، نوآوران و مکتشفین از قدیم‌ترین ایام تا زمان تألیف اثر می‌باشد.
10. *The Readerss Encyclopedia of World Drama, John Gassner & ... London, 1970.*
این دائرة‌المعارف نخست در انگلستان در سال ۱۹۷۰ منتشر شده‌است و بعدها در امریکا و انگلیس مورد تجدید چاپ قرار گرفته است.

موضوع این دائره‌المعارف مربوط است به نمایشنامه، انواع آن و تعاریف و مباحث مربوط به نمایش و مکاتب مختلف موجود در امر تأثر به همراه تاریخچه مفصل هر یک.

11. *Dictionary of World Literary Terms*, Joseph Shipley, London, 1, th Ed, 1955.

این اثر فرهنگی اصطلاحی است در باب مصطلحات ادبیات جهان از قبیل تعاریف مربوط به رمان، فلکلور، انتقاد، ترجمه، شعر، سمبل و

در همین جا از چند اثر مهم دیگر که دائره‌المعارف محسوب نمی‌شوند، اما هر یک از آنها می‌تواند گره‌گشای مطالعات در زمینه ادبیات مغرب زمین باشد، یاد می‌کنیم:

1. فرهنگ کارن *A Dictionary of literary Terms*, J.A. Cuddon

این کتاب، اثری ارزشمند برای مطالعه اصطلاحات ادبی است. زبان کتاب انگلیسی و شیوه تنظیم آن به ترتیب الفبای لاتین است.

2. فرهنگ معین ادبیات انگلیسی *The Oxford Companion to English Literature*,

Edited by Margaret Drabble, Oxford University, 1985

موضوع این کتاب، معرفی نویسندگان و آثار پدید آمده در ادبیات انگلستان به همراه توضیحی در مکاتب و انواع ادبی است.

3. فرهنگ معین ادبیات امریکایی *The Oxford Companion to American Literature*,

Edited by James D.Hart, Oxford University, 1983

این اثر نیز به معرفی نویسندگان و شاعران آمریکایی و آثار مربوط به آنان اختصاص یافته است.

4. فرهنگ تاریخی واژگان *The Merriam - Webster Word Histories*

از انتشارات مریان - وبستر در ماساچوست آمریکا در سال ۱۹۹۱ است. این اثر، فرهنگی ریشه‌شناختی در مورد آن دسته از لغات انگلیسی است که ریشه غیرانگلیسی دارند. لازم به ذکر است که برخی از واژه‌های فارسی، عربی، ترکی در میان واژگان دخیل انگلیسی در این اثر با ارزش آمده‌است.

5. فرهنگ روابط بین‌الملل، ترجمه و تحقیق حسن یستا، انتشارات فرهنگ معاصر، چاپ اول، ۱۳۷۹.

اثر مذکور حاوی اصطلاحات سیاست بین‌المللی براساس متن انگلیسی چاپ ۱۹۸۸ است که سعی شده برابر نهادهای فارسی آن پیدا شود. هر کدام از اصطلاحات

در عین حال دارای توضیحی بیانگر است. ترتیب فرهنگ موضوعی است و برای سهولت دسترسی، فهرستی از واژگان انگلیسی با ذکر شماره صفحه توضیح در پایان آمده است.

خودآزمایی ۶

۱. اولین کسی که اقدام به جمع‌آوری اطلاعات بشری کرده چه کسی است؟

- (الف) ارسطو
(ب) لوئی مورری
(ج) محمد فرید وجدی
(د) علی اکبر دهخدا

۲. اولین دائرةالمعارف فارسی توسط چه کسی تهیه شده است؟

- (الف) علی اکبر دهخدا
(ب) دکتر غلامحسین یوسفی
(ج) دکتر لطفعلی صورتگر
(د) دکتر غلامحسین مصاحب

۳. دائرةالمعارف Encyclopedia Intevnational, USA چه نوع دائرةالمعارفی است؟

- (الف) دائرةالمعارف عمومی
(ب) دائرةالمعارف کامل بین‌المللی
(ج) دائرةالمعارف عمومی آمریکا
(د) دائرةالمعارف تخصصی علمی

۴. «فرهنگ روابط بین‌الملل» توسط چه کسی ترجمه و تحقیق شده است؟

- (الف) حسن یستا
(ب) گروهی از نویسندگان فرانسه
(ج) موسوی بجنوردی
(د) گروهی از محققین آمریکا

گفتار هفتم: مهمترین مآخذ برای درک متون کلاسیک

هدف - انتظار می‌رود دانشجویان بعد از مطالعه این گفتار به منظور درک بهتر متون کلاسیک مآخذ مهم آن را بشناسند

الف) برای مطالعه دیوان حافظ

۱. فرهنگ اشعار حافظ، دکتر احمدعلی رجایی بخارایی، انتشارات علمی. در سال ۱۳۶۴ چاپ دوم آن با اضافاتی به طبع رسیده است. این فرهنگ مشتمل است بر شرح آن دسته از مصطلحات عرفانی که در دیوان خواجه به کار رفته است. اصطلاحات به ترتیب الفبایی و با استناد به شواهد لازم مورد بحث قرار گرفته است.

۲. مکتب حافظ یا مقدمه بر حافظ شناسی، تألیف دکتر منوچهر مرتضوی. مشتمل است بر مجموعه‌ای از مقالات راجع به ویژگیهای شعری و مشرب خواجه حافظ، کلیاتی در باب تصوف، توضیح برخی از مشکلات شعر حافظ از قبیل: جام جم، پیر، تأثیرپذیری خواجه از عطار، موضوع عشق و رموز اصطلاحات دیوان حافظ. چاپ سوم این اثر با اضافاتی در موضوع ایهام در شعر حافظ توسط انتشارات ستوده تبریز در سال ۱۳۷۰ منتشر شده است.
۳. شرح غزلهای حافظ، تألیف حسین علی هروی، شرح بیت به بیت دیوان مذکور که توسط نشر نو در سال ۱۳۶۷ در چهار جلد منتشر شده است. در این اثر ضمن تفسیر اشعار مجموع ابیات هر غزل نیز به صورت نثر ساده نوشته شده است.
۴. کلک خیال انگیز، تألیف دکتر پرویز اهور، در شرح اصطلاحات و تعبیرات عرفانی دیوان خواجه مشتمل بر شرح ۱۶۰۰ واژه. اثر مذکور در دو جلد در سال ۱۳۶۳ توسط انتشارات زواره چاپ شده است.
۵. شرح سودی بر حافظ، اثر سودی بسنوی، ترجمه خانم عصمت ستارزاده، شرح در اصل به ترکی عثمانی است و بیت به بیت غزلهای او را شرح داده است.
۶. حافظ نامه، تألیف دکتر بهاءالدین خرمشاهی، این اثر شرح لغات و اعلام غزلیات حافظ به همراه تفسیر ۲۵۰ غزل از اشعار اوست.
۷. فرهنگ واژه‌های حافظ، گردآورنده دکتر مهین‌دخت صدیقیان با همکاری دکتر ابوطالب میرعابدینی این اثر فرهنگ بسامدی از تمام واژگان دیوان حافظ است، که در سال ۱۳۶۶ توسط انتشارات امیرکبیر به چاپ رسیده است.
۸. بانگ جرس، تألیف عبدالعلی پرتوعلوی، راهنمای برخی از مشکلات دیوان حافظ به همراه بحث مختصری در عقاید و افکار خواجه است. اثر مذکور در سال ۱۳۵۸ منتشر شده است.
۹. بحث در آثار، افکار و احوال حافظ، تألیف مرحوم دکتر قاسم غنی که جلد اول آن درباره تاریخ عصر حافظ یا تاریخ مفصل فارس و جلد دوم آن راجع به تاریخ تصوف در ایران تا دوره حافظ است.
۱۰. از کوچه زندان، تألیف دکتر عبدالحسین زرین‌کوب. این اثر تحلیلی است از دیوان خواجه و می‌توان گفت اثر مذکور در مورد زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و

فرهنگی دوران حافظ و تأثیرات این مسائل بر روی شعر خواجه اطلاعات مفیدی به دست می‌دهد.

۱۱. حافظ، تألیف بهاء‌الدین خرمشاهی، انتشارات طرح نو، تهران، ۱۳۷۳، محقق اثر را در ده فصل در شرح حال، اوضاع تاریخی و اجتماعی و سیاسی عصر حافظ، اندیشه فلسفی و عرفانی حافظ و نقدی بر چاپهای دیوان حافظ پرداخته است.

۱۲. آینه جام، دکتر عباس زریاب خویی، انتشارات علمی، تهران ۱۳۶۸، شرح برخی از ابیات (۱۱۲ بیت) مشکل حافظ به همراه مقدمه‌ای مفصل در معرفی شعر و مصطلحات دیوان حافظ است.

۱۳. حافظ و موسیقی، تألیف حسین علی ملاح مشتمل بر شرح اصطلاحات موسیقی است که در دیوان خواجه به کار رفته، این اثر در سال ۱۳۶۳ تجدید چاپ شده است.

۱۴. کتاب‌شناسی حافظ، تألیف مهرداد نیکنام. معرفی منابع لازم برای مطالعه شعر حافظ. مشتمل است بر معرفی نسخ خطی و چاپی دیوان حافظ، شروع مقالات، پایان نامه‌ها و ترجمه‌های این اثر به زبانهای غیرفارسی.

۱۵. حافظ شیرین سخن، دکتر محمد معین، انتشارات معین، تهران، ۱۳۶۹. شامل تحقیقی در نام حافظ، معاصران وی، سبک شعر، تأثیر حافظ در ادبیات سایرملل، تدوین شعر حافظ و دیگر مسائل مربوط به اوست.

(ب) مولانا

۱. شرح مثنوی شریف، مرحوم بدیع‌الزمان فروزانفر. شرحی است از ابیات مشکل سه دفتر نخست مثنوی معنوی. اثر مذکور ضمن شرح ابیات مشکل، پیش از شروع هر داستان مقدمه‌ای نیز آورده است. این کتاب در سه جلد توسط انتشارات زوار در سال ۱۳۶۷ منتشر شده است. به دنبال انتشار این اثر دکتر شهیدی نیز شرح بقیه دفاتر را به روش فروزانفر پی‌گرفته و تاکنون شش جلد از آن منتشر شده است.

۲. شرح مثنوی، تألیف رینولد نیکلسن، ترجمه دکتر جواد سلماسی‌زاده، تاکنون سه جلد از این اثر منتشر شده است و در شمار یکی از تفاسیر مهم مثنوی است. سعی مترجم بر آن بوده است که گفتار نیکلسن را با فاتح‌الابیات مقابله کند. و در ضمن آن به ذکر مآخذ برخی از گفته‌ها، آیات و احادیث نیز پردازد.

۳. نثر و شرح مثنوی شریف، عبدالباقی گولپینارلی، ترجمه دکتر توفیق. ه. سبجانی، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. در این اثر ابیات ابتدا به نثر روان آورده شده و سپس شرح شده است، چاپ دوم آن در ۶ جلد و ۳ مجلد در سال ۱۳۷۴ انتشار یافته است.

۴. شرح مثنوی، انقروی ترجمه خانم دکتر عصمت ستارزاده، شامل شرح بیت به بیت اشعار مثنوی معنوی است این اثر یکی از شروح مشهور ترکان عثمانی در تفسیر مثنوی است.

۵. تفسیر مثنوی، تألیف جلال‌الدین همایی، در تفسیر داستان ذات‌الصور یا دژ هوش‌ربا که چاپ نخست آن در سال ۱۳۴۹ توسط انتشارات دانشگاه تهران منتشر شده است.

۶. مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی، تألیف بدیع‌الزمان فروزانفر. از انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم آن در سال ۱۳۶۲ منتشر شده است. چنانکه از عنوان اثر معلوم است موضوع کتاب درباره ریشه‌یابی قصه‌های مثنوی و توضیح ابیات ناظر بر احادیث است. ۷. سرّ نی، تألیف دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، نقدی است تحلیلی از مثنوی معنوی که در درک جهان‌بینی کلی مولانا و مشرب و مسلک عرفانی وی و روان‌شناسی اثر راهنما و یاریگر خواننده است. این اثر در دو جلد منتشر شده است.

۸. بحر در کوزه، تألیف دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، شامل نقد و تفسیر تحلیلی قصه‌ها و تمثیلات مثنوی معنوی است. این اثر در سال ۱۳۶۷ توسط انتشارات علمی منتشر شده است.

۹. احادیث مثنوی، اثر بدیع‌الزمان فروزانفر، مشتمل است بر احادیثی که به صورت تلمیح یا تصریح در مثنوی معنوی کاربرد داشته است. اخیراً اثر مذکور توسط دکتر احمد خاتمی تکمیل و معنی آن به فارسی ترجمه شده و توسط انتشارات پایا در سال ۱۳۸۰ منتشر شده است.

۱۰. آیات مثنوی، تألیف دکتر محمود درگاهی، مشتمل بر فهرست آیاتی است که به صورت تلمیح یا تصریح در مثنوی به کار رفته است.

۱۱. بانگ‌نای، تألیف سید محمدعلی جمالزاده، جمالزاده در این اثر قصه‌های موجود مثنوی را بدون شرح عرفانی به نثر روان درآورده است. این کتاب مقدمه‌ای هم

به قلم بدیع‌الزمان فروزانفر دارد. این اثر اولین بار توسط انتشارات انجمن کتاب در سال ۱۳۳۷ منتشر شده‌است.

۱۲. فرهنگ لغات و تعبيرات مثنوی، تألیف دکتر سید صادق گوهرین در نه جلد شامل توضیح لغات و تعبيرات مثنوی شریف. اثر مذکور توسط انتشارات دانشگاه تهران چاپ شده‌است.

۱۳. پرتو عرفان، تألیف دکتر عباس کی‌منش. مشتمل است بر اصطلاحات عرفانی کلیات شمس.

۱۴. داستان پیامبران در کلیات شمس، تألیف دکتر تقی پورنامداریان، در تلمیحات دیوان شمس و تفسیر معانی مجازی و عرفانی تلمیحات مذکور و حل برخی مشکلات این دیوان می‌باشد، این اثر توسط مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی در سال ۱۳۶۴ چاپ شده‌است.

۱۵. رساله در تحقیق احوال و زندگانی مولانا جلال‌الدین محمد مشهور به مولوی، بدیع‌الزمان فروزانفر، در ده فصل بحثی مستوفی در شرح احوال مولانا است.

۱۶. پله پله تا ملاقات خدا، زرین‌کوب، انتشارات علمی، ۱۳۷۵. در باب اندیشه و سیر و سلوک مولانا است.

۱۷. مولویه بعد از مولانا، تألیف عبدالباقی گولپینارلی، ترجمه دکتر توفیق. ه. سبجانی، انتشارات کیهان، ۱۳۶۶. شامل مباحث: مآخذ عمده مولویه، جانشینان طریقت و مروجان مولویه، عصر و اهمیت فکری سلطان ولد، چلبی و مروجان دیگر مولویه، طریقت مولوی و ادامه آن در طول تاریخ، مولویه در زندگانی سیاسی و اجتماعی، طریقت‌های مربوط به مولویه، خانقاهها، آداب و ارکان، سماع و مقابله، مدارج طریقت، سماع و اصطلاحات موسیقی و ادبیات مولویه.

ج) فردوسی

۱. فرهنگ شاهنامه، تألیف دکتر رضازاده شفق. شامل توضیح لغات مشکل شاهنامه، چاپ سوم این اثر به کوشش مصطفی شهابی توسط انجمن آثار ملی در سال ۱۳۵۰ منتشر شده‌است.

۲. فرهنگ شاهنامه معروف به گلوسار، تألیف دکتر فرتیس ولف که در تداول اهل ادب به فرهنگ ولف مشهور است. فرهنگی است بسامدی از واژگان شاهنامه که در

سال ۱۹۳۴ م. در آلمان منتشر شده است. این اثر بعداً توسط انتشارات اساطیر افست شده است.

۳. حماسه ملی ایرانیان، تألیف تئودور نولدکه، ترجمه بزرگ علوی، با مقدمه مرحوم سعید نفیسی. این اثر نقد و تفسیر شاهنامه فردوسی است و در سال ۱۳۲۷ توسط انتشارات سپهر منتشر شده است.

۴. فردوسی و حماسه ملی، هانری ماسه، ترجمه دکتر مهدی روشن ضمیر، نقد و تفسیر شاهنامه، انتشارات دانشگاه تبریز، سال ۱۳۵۰.

۵. سوگ سیاوش، تألیف شاهرخ مسکوب. تحلیل داستان سیاوش از شاهنامه، انتشارات حبیبی.

۶. فردوسی و شاهنامه، استاریکف، ترجمه رضا آذرخشی، انتشارات حبیبی، ۱۳۴۶. در شرح احوال فردوسی و نقد و تفسیر شاهنامه.

۷. زندگی و مرگ پهلوانان در شاهنامه، دکتر محمد اسلامی ندوشن. انتشارات یزدان، چاپ چهارم ۱۳۶۳ شامل بحثی در نقش فردوسی و تحلیل و سرگذشت ضحاک، فریدون، سیاوش، فرود، پیران سپهدار رستم، بهرام چوبینه است.

۸. کتاب‌شناسی فردوسی، تألیف ایرج افشار، شامل معرفی کلیه کتاب‌ها، مقالات راجع به فردوسی که تا زمان تألیف اثر به زبان فارسی یا سایر زبانها نوشته شده است.

۹. فردوسی نامه، به اهتمام محمد گلبن، انتشارات مرکز نشر سپهر، سال ۱۳۴۵، مجموعه مقاله‌های بهار درباره فردوسی است.

۱۰. فردوسی و شعر او، مجتبی مینوی، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۴۶. شامل دوازده مقاله است که به معرفی فردوسی و شاهنامه از جهات گوناگون می‌پردازد.

۱۱. از رنگ گل تا رنج خار، تألیف دکتر قدمعلی سرامی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۶۸. دارای شانزده فصل در موضوع طبقه‌بندی داستانهای شاهنامه، قهرمانان و شخصیت‌های پرورده فردوسی بحثی مستوفی انجام داده است.

۱۲. حماسه‌سرایی در ایران، دکتر ذبیح‌الله صفا، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳. بحثی است کلی در معرفی حماسه‌ها و ماهیت آن که در جای‌جای این اثر موضوع شاهنامه فردوسی مطرح می‌گردد.

۱۳. داستان داستانها، دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن، چاپ ۲، انتشارات توس تهران، ۱۳۵۶. مؤلف در این اثر به بحث درباره دو شخصیت مهم شاهنامه یعنی رستم و اسفندیار پرداخته است.

د) نظامی

۱. نظامی شاعر داستان‌سرا، تألیف دکتر علی‌اکبر شهابی، شرح احوال و تحلیل آثار نظامی.
۲. مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی نظامی، به اهتمام دکتر منصور ثروت، در سه مجلد، ۱۳۷۳. انتشارات دانشگاه تبریز، شامل کلیه مقالات ارائه شده در کنگره مذکور در سال ۱۳۷۰ که در حل مشکلات آثار نظامی و شرح زندگانی و تحلیل آثار و محیط زندگی شاعر کمک مؤثری می‌کند.
۳. تحلیل هفت پیکر، مرحوم دکتر محمدمعین، بحثی مفصل راجع به عدد هفت و نقش آن در هفت پیکر نظامی.
۴. نظامی، تألیف مرحوم سعید نفیسی. شامل شرح احوال و قصاید و غزلیات نظامی، انتشارات فروغی.
۵. گنجینه حکمت در آثار نظامی، دکتر منصور ثروت، شامل بحثی در اعتقادات فلسفی نظامی ملهم از پنج گنج وی، انتشارات امیرکبیر، سال ۱۳۷۰.
۶. گنجینه گنجوی، وحید دستگردی، این اثر علاوه بر پرداختن به غزلیات و قصاید نظامی مشتمل بر مقدمه‌ای مشبع در شرح احوال، افکار و آثار نظامی گنجوی است. این کتاب توسط انتشارات اقبال منتشر شده است.
۷. پیرگنجه، در جستجوی ناکجاآباد، دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، انتشارات سخن. (چ ۲) تهران، ۱۳۷۳. اثری است در معرفی احوال و افکار نظامی گنجوی.
۸. یادگار گنبد دوار، تحلیل خسرو و شیرین، تألیف دکتر منصور ثروت، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۷۰. این اثر ضمن تلخیص داستان به تحلیل شخصیت‌های داستان خسرو و شیرین می‌پردازد.

ه) سعدی

۱. شرح سودی بر بوستان سعدی، ترجمه و تحشیه دکتر اکبر بهروز. شامل شرح بیت به بیت بوستان و ذکر لغات و ترکیبات مشکل و نکات دستوری، از انتشارات کتاب‌فروشی

- حقیقت، تبریز، سال ۱۳۵۲.
۲. شرح بوستان، تألیف دکتر محمد خزائلی، از انتشارات جاویدان، سال ۱۳۵۲. در شرح ابیات مشکل بوستان سعدی.
۳. در آرزوی خوبی و زیبایی، مرحوم دکتر غلامحسین یوسفی، شرح گزیده بوستان سعدی است. چاپ اول این اثر در سال ۱۳۷۰ توسط انتشارات سخن منتشر شده است.
۴. شرح سودی بر گلستان، ترجمه حیدر خوش طینت و زین العابدین چاوشی و ... از انتشارات کتاب فروشی تهران، در سال ۱۳۴۹ در تبریز منتشر شده است.
۵. شرح گلستان، تألیف دکتر محمد خزائلی، انتشارات جاویدان، تهران، ۱۳۴۴.
۶. شرح گلستان سعدی، تألیف دکتر خطیب رهبر، تهران، ۱۳۴۸.
۷. شرح غزلیات سعدی، تألیف دکتر خطیب رهبر.
۸. تحقیق درباره سعدی، تألیف هانری ماسه، ترجمه محمدحسن مهدی اردبیلی و دکتر غلامحسین یوسفی انتشارات موسی، ۱۳۶۴، در نقد و تفسیر آثار سعدی.

(و) سایر متون

۱. شرح لغات و مشکلات دیوان انوری، تألیف دکتر سیدجعفر شهیدی. شامل شرح برخی از ابیات مشکل دیوان مذکور به همراه معانی لغات و اصطلاحات مشکل آن. از انتشارات انجمن آثار ملی، تهران ۱۳۵۷.
۲. تحلیل اشعار ناصر خسرو، تألیف دکتر مهدی محقق. مشتمل بر شرح ابیات مشکل دیوان ناصر خسرو و ذکر مأخذ آیات و احادیث و امثال و اصطلاحات مذهبی و فلسفی موجود در اشعار. چاپ پنجم آن توسط دانشگاه تهران در سال ۱۳۶۸ منتشر شده است.
۳. شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار، تألیف مرحوم بدیع الزمان فروزانفر انتشارات دهخدا، ۱۳۵۳، تهران.
۴. فرهنگ نوادر لغات و ترکیبات و تعبیرات عطار نیشابوری، به کوشش دکتر رضا اشرفزاده، از انتشارات آستان قدس رضوی، سال ۱۳۶۷. مشتمل است بر مشکلات لغوی آثار عطار.

۵. فرهنگ اشعار صائب، از احمد گلچین معانی در چهار مجلد. شامل مفردات و ترکیبات و اصطلاحات و معانی ابیات. اثر مذکور توسط مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی در سال ۱۳۶۴ منتشر شده‌است.

خودآزمایی ۷

۱. کدامیک از مآخذ زیر در شرح اصطلاحات و تعبیرات عرفانی دیوان حافظ است؟
الف) شرح سودی بر حافظ
ب) کلک خیال انگیز
ج) بانگ جرس
د) از کوچه رندان
۲. کدامیک از مآخذ زیر می‌تواند زمینه‌های مناسبی از مسائل اجتماعی - سیاسی و فرهنگی دوران حافظ به دست بدهد؟
الف) بحث در آثار و افکار و احوال حافظ
ب) حافظ نامه
ج) از کوچه رندان
د) شرح سودی بر حافظ

فصل سوم

تهیه و تنظیم رساله پژوهشی

گفتار اول : کتاب‌شناسی در کار پژوهشی

هدف - دانشجو با کتب مناسب برای امور پژوهشی آشنا شود، به شناختی کلی در زمینه کتاب‌شناسی در امور پژوهشی دست یابد، از نحوه پیدا کردن منابع پژوهشی اطلاع حاصل کند.

پیدا کردن کتب، اسناد و مقاله‌های منتشر شده در موضوع مورد مطالعه امری ضروری است. باید توجه داشت که کمتر مطلبی است که پیشینیان در آن مورد سخنی نگفته باشند و تحقیقی ولو مختصر و یا نه‌چندان صحیح انجام نداده باشند. برای وقوف و احاطه بر امر مورد پژوهش اطلاع از تحقیقات گذشتگان ضروری است تا بتوان با حضور ذهن و آمادگی کافی قدم‌های فراتری را برداشت و در عین حال از دوباره‌کاری پرهیز کرد.

همانطور که گفته شد، نخستین قدم، رجوع به آثار و مراجع مادر از قبیل دایره‌المعارف‌ها، لغت‌نامه‌ها و کتب کلیدی هر رشته است. حسن این‌گونه آثار در آن است که می‌تواند ضمن ارائه اطلاعات کلی، مراجع دیگری را نیز معرفی کند. برای مثال در پایان مقالات دایره‌المعارف‌ها مراجع قابل استفاده در موضوع مورد نظر نشان داده می‌شود. بدیهی است همان مراجع پس از مطالعه خواننده را با منابع دیگری آشنا خواهد کرد و به این ترتیب پژوهشگر در هر قدم به سوی منابع غنی‌تر و تخصصی‌تر هدایت خواهند شد.

گفتنی است که در ضمن این جستجو از دانشمندان و متخصصان هر فن نیز نمی‌باید غافل بود. این افراد می‌توانند با تجربیات ژرف خویش راهنما و یاریگر پژوهشگران باشند.

در مورد رجوع به کتب بهتر این است که پژوهشگران با فرضیه‌پردازان، نظریه‌پردازان، واضعان و صاحبان اندیشه هر علمی نیز آشنایی کافی پیدا کنند. این آشنایی می‌تواند یا از طریق مراجعه به آثار و مدارک کتبی و یا به یاری دانشمندان و متخصصان هر علم و فنی صورت بپذیرد. برای مثال اگر کسی می‌خواهد راجع به ادبیات و هنر و یا منطق تحقیق کند باید بداند اولین فرضیه‌پردازی که اثری کتبی از او در این مورد باقی مانده است ارسطو است.

بنابراین به عنوان اولین قدم باید ابتدا آثار او را مورد مطالعه قرار دهد. در طول مسیر کتاب‌شناسی ممکن است اسناد و آثار جدید، نوشته‌های قدیمی‌تر را از نظر اهمیت، شمول، دقت و امانت از درجه اعتبار ساقط کند. آنچه در این مرحله از تحقیق اهمیت دارد این است که با یافتن یک منبع، محقق کار را خاتمه یافته تلقی نکند، بلکه سعی او بر آن باشد تا منابع دیگری را هم به دست آورد تا ضمن رد یا قبول نظریات منبع نخستین به تجزیه و تحلیل نظریه‌های مختلف بپردازد.

شناخت کتابخانه‌های عمومی و به ویژه دانشگاهی و کتابداران اهل فن نیز در این مرحله از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. آشنایی با طریقه امانت گرفتن، درخواست و سفارش میکروفیلم از کتابخانه‌های بزرگ دنیا، امکانات و محدوده عملکرد آنها و به ویژه آگاهی از منابع موجود هر کتابخانه در سرعت عمل محقق دخالت دارد. مرکز فرانس یا مرجع، همچنین مرکز نشریه‌ها و مجله‌های ادواری از جمله مراکزی است که هر محققی جهت یافتن منابع مهم فنون و علوم مختلف باید با آنها آشنایی کافی داشته باشد.

رده‌بندی اسناد: نکته قابل ذکر در موضوع کتاب‌شناسی این است که همه نوشته‌ها در مقام قیاس برای پژوهشگر، از ارزش و اعتبار واحدی برخوردار نیستند. تألیف‌های توصیفی، دائره‌المعارفی، تخصصی، روزنامه‌ای، نشریه‌ای در حد تخصص و غیرتخصص، ژورنالیستی یا روزنامه‌ای هر یک از درجه اعتبار ویژه‌ای برخوردارند. حتی در مورد تألیف‌های تخصصی نیز به اعتبار نام نویسندگان می‌توان هر یک را به نوعی ارزش‌گذاری کرد.

از این رو هر محققى باید پس از گردآوری اسناد، آنها را از حیث مراتب علمى طبقه‌بندى کند و در نقل مطالب سعی او بر آن باشد تا از مراجع مطمئن‌تر بهره گیرد. اگر در مواردی درج نکته‌ای از مراجع با ارزش علمى کمتر ضرورى باشد، پژوهشگر موظف است تنها با نگرش انتقادى از آن مآخذ بهره گیرد.

نحوه ارزش‌گذاری اسناد و آثار تحقیقى کارى آسان نیست. بلکه از ظرافت خاصى برخوردار است و تجربه و آگاهی و دانش کافى را مى‌طلبد. هر پژوهشگر، به مرور ایام و از طریق مطالعه و یا نظرخواهى از متخصصین و همچنین آشنایی کافى با مراجع و منابع یعنى شناخت کتابها - مى‌تواند به این مهارت دست یابد.

علاوه بر کتابهای تحقیقى، مقاله‌های چاپ شده نیز از درجه علمى یکسانی برخوردار نیستند. حتى نام نشریه‌های علمى و ادبى، دارای وزنۀ یکسانی نیست. برای مثال مجله‌های دانشگاهی از نظر سطح علمى برتر از مجله‌های غیر دانشگاهی محسوب مى‌شود. زیرا در این‌گونه نشریه‌ها، حداقل، رعایت برخى از موازین علمى الزامی است. در حالی که نشریه‌های غیر دانشگاهی چنین الزامی را نمى‌پذیرند یا از آن تسامح مى‌کنند.

خودآزمایی ۱

۱. مجله‌های دانشگاهی از نظر سطح علمى :

الف) برتر از مجله‌های دیگرند

ب) همسان مجله‌های دیگرند

ج) بعضی برترند و بعضی دیگر از درجه علمى کمتری برخوردارند

د) مجله‌های علمى بعضی از دانشگاهها معتبرترند

۲. نحوه ارزش‌گذاری اسناد و آثار تحقیقى به چه عواملی بستگی دارد؟

الف) تجربه، آگاهی و دانش کافى ب) تجربه، نحوه مطالعه، دانش کافى

ج) دانش کافى، مطالعه دقیق، تجربه د) مرور ایام، دانش کافى، تجربه

۳. منابع مورد نیاز در کار پژوهشى در کدام گزینه آمده‌است؟

الف) روزنامه‌ها، نشریه‌ها، کتب، مقاله‌ها

ب) مراجع، روزنامه‌ها، مجله‌ها

ج) مرکز رفرانس، مرکز نشریه، مجله‌های ادواری منابع قدیمی و جدید

(د) دائره‌المعارف، روزنامه، مجله، فرهنگ‌نامه

گفتار دوم: آشنایی با شیوه تنظیم مطالب در یک اثر و اصطلاحات مربوط به آن
هدف - این گفتار یکی از مهم‌ترین بخش‌های کتاب است که دانشجویان را با نحوه تنظیم مطالب یک اثر آشنا می‌نماید مانند تنظیم:

۱. عنوان
۲. فهرست مطالب
۳. دیباچه
۴. نحوه ارائه متن اصلی کتاب
۵. بیان تعلیقات
۶. بیان فهرست نام‌نامه
۷. واژه‌نامه
۸. فهرست مآخذ و منابع
۹. نشانه‌های اختصاری در آثار
۱۰. تفاوت تألیف کتاب با پایان‌نامه

ویژگیهای اصولی و منطقی یک نوشته علمی از جنبه‌های مختلف عبارتند از:

۱. از نظر مضمون، کل طرح و موضوع ارائه شده باید یکپارچه و از نظر حرکت، منظم و از حیث نتیجه منطقی باشد.
۲. از نظر ظاهر، ترتیب ظاهر نیز باید آراسته، ویراسته و منظم باشد. به طوری که حرکت از آغاز تا پایان سلسله‌وار و مربوط به هم باشد.

هر نوشته به صور گوناگون اعم از: مقاله، تألیف، تحقیق باید از ترتیب منطقی برخوردار باشد. هدف از ترتیب یا تنظیم، عبارت از ایجاد تسهیلات لازم برای تفهیم مطلب مورد نظر به خواننده است. تا ضمن آنکه این نظام منطقی، او را در درک مطلب یاری می‌کند، کار رجوع وی را در دفعات مکرر آسان سازد. همان طور که، طرح یک مسأله در نوشته‌ها مستلزم فکری پخته و منسجم است، تدوین نیز به پشتوانه آن نظام فکری تابع یک اصول منطقی است.

در دنیای امروز شیوه تنظیم مطالب در یک اثر، از اصولی پیروی می‌کند که هر نویسنده ناچار از تبعیت از آنست. اگر نویسنده هدفی از تحریر دارد و قصد دارد اثر او ماندنی باشد باید این اصول را قبل از نوشتن دقیقاً فراگیرد. اگر چه عدم توجه به این مقررات در آثاری نظیر رمان و داستان کوتاه ممکن است تأثیر چندانی نداشته باشد اما به طور حتم یک اثر تحقیقی را از ارزش و اعتبار علمی بی‌نصیب می‌سازد. در این فصل ما به تشریح روش درست تنظیم مطلب و تعریف و اصطلاحات آن می‌پردازیم.

۱. عنوان

اولین موضوعی که در هر اثر چاپ شده جلب توجه می‌کند «عنوان» است انتخاب عنوان برای هر نوشته، به خصوص در داستان و نمایشنامه بسیار با اهمیت است. عنوان عبارت از نام اثر است. عنوان در واقع عصاره‌ای است از محتوای هر نوشته و هرچه عنوان نسبت به معرفی محتوی رساتر باشد به همان اندازه گیراتر و بهترست. چرا که از سویی فکر نویسنده را القاء می‌کند و از سوی دیگر خواننده را در انتخاب یاری می‌رساند. عنوان ممکن است یک کلمه، چند کلمه و یا یک جمله باشد. ولی هرچه هست باید راهنمایی باشد برای راهیابی به مفهوم متن، بجز این عنوان باید کاملاً متناسب با موضوع نوشته و مرتبط با سخن نویسنده باشد. عنوان، پلی است که نویسنده بر اثر خود می‌زند تا خواننده را به درون اندیشه خویش رهنمون شود. از این رو اگر مضمون و محتوی سودمند و نادر باشد اما در انتخاب عنوان دقت کافی نشده باشد، احتمال دارد خواننده جستجوگر را جلب نکند و اهل مطالعه و کتاب پس از معرفی و نقد اثر در نشریات یا بر حسب تصادف به وجود آن پی‌ببرند.

۲. فهرست مطالب

فهرست مطالب یا فهرست مندرجات، راهنمای اجزاء متشکله کتاب از آغاز تا پایان است. فهرست، همانند نقشه‌ای گسترده از یک شهر بزرگ است. در واقع فهرست کتاب، راهنمای خواننده به کوچه پس کوچه‌های اندیشه است.

روشن است که هر کتابی از چندین بخش تشکیل می‌شود. هر بخش ممکن است خود به جزءهای کوچکتری تقسیم گردد. فهرست مطالب علاوه بر آنکه خواننده را در

آغاز، از اجزاء خود مطلع می‌کند در مراجعات بعدی نیز عمل جستجو و رسیدن به مطلب مورد نظر را تسهیل می‌نماید. فهرست مطالب نه تنها اجزاء متن را به خواننده ارائه می‌دهد بلکه حدود صفحات را نیز برای او روشن می‌سازد. اگر در کتابی به این امر مهم التفات نشود خواننده به هنگام بازیابی مطلب، دچار دوباره کاری و اتلاف وقت خواهد شد. فهرست مطالب هر قدر دقیق‌تر تنظیم شود، به همان اندازه کار جستجوگر را آسان‌تر خواهد کرد. بنابراین در تنظیم فهرست مطالب سعی بر این است که عناوین بزرگ و کوچک، اصلی و فرعی ذکر شود. به علاوه بهتر است فصول و بخشهای اصلی کتاب با حروف درشت‌تر و عناوین جزئی با حروفی ریزتر چاپ شود. ذکر فهرست مطالب بدون ذکر صفحات امری بیهوده است. در زیر نمونه‌ای از فهرست مطالب کتاب از «صبا تا نیما» جلد اول تألیف یحیی آرین‌پور را می‌آوریم.

فهرست مطالب

	کتاب اول : بازگشت
	اشاره به تاریخ
	بخش اول - ادبیات ایران در نیمه اول قرن سیزدهم
۲	فصل اول - شاعران
۷	مقدمه
۲۰	۱- صبا
۲۹	۲- نشاط
	فصل دوم - نثر نویسان
۴۴	مقدمه
۵۱	۱- عبدالرزاق بیگ
۵۳	۲- میرزارضی
	بخش دوم - ادبیات ایران در نیمه دوم قرن سیزدهم
	فصل اول - شاعران
۷۹	مقدمه
۷۹	۱- شهاب
۴۰۶	کتابنامه
۴۱۷	سالنامه

چنانکه ملاحظه می‌شود در این فهرست عناوین و شماره صفحات با دقت تمام آورده شده و در متن اصلی عناوین بخش و فصل با حروفی درشت‌تر از دیگر عناوین چاپ شده‌است. البته ما برای سهولت کار فهرست مطالب این کتاب را خلاصه کرده‌ایم. این کتاب چون در دو مجلد است، فهرست اسامی و شماره صفحه آن در فهرست مطالب جلد دوم آمده‌است.

۳. دیباچه

سرآغاز، پیش‌گفتار، مقدمه، سرسخن، درآمد سخن، درآمد و دیباچه همه به یک مفهوم و مترادف یکدیگرند. دیباچه عبارت از سخن کوتاهی است در آغاز تألیف که مؤلف در آن کتاب خود را معرفی می‌کند. نگارش دیباچه جز در داستان و نمایشنامه و مقاله در سایر تألیف‌ها امری ضروری است. ضرورت وجود دیباچه از این جهت است که خواننده را نسبت به متن روشن می‌کند و ذهن او را آماده ورود به اصل مطلب می‌نماید. در داستان، مقاله و نمایشنامه، این عمل را مقدمه داستان انجام می‌دهد اما چیزی خارج از متن نیست. در حالی که در سایر آثار، دیباچه در عین ارتباط با متن لزوماً وابسته به آن نیست. به عبارت دیگر در داستان، مقاله و نمایشنامه دیباچه یا مقدمه را نمی‌توان از متن جدا کرد زیرا این امر به کل مطلب خدشه وارد می‌کند. در حالی که در دیگر تألیف‌ها این کار خدشه‌ای به متن اصلی وارد نمی‌کند. در این گونه آثار، مقدمه این حسن را دارد که، خواننده را نسبت به متن آشنا می‌سازد و او را در انتخاب یا عدم انتخاب، خواندن یا نخواندن کتاب یاری می‌رساند در نهایت مقدمه محکی است که خواننده ارزش متن را به وسیله آن می‌سنجد. علاوه بر این دیباچه بیانگر مطالب زیر نیز هست:

۱. انگیزه یا انگیزه‌های نویسنده را در تدوین اثر بیان می‌کند.
۲. اطلاعاتی از تحقیقات و مطالعات پیش از تألیف حاضر را ارائه می‌دهد.
۳. مزیت کتاب حاضر را نسبت به تحقیقات و مطالعات پیشین گوشزد می‌کند.
۴. سودمندیهای اجتماعی تألیف حاضر را بیان می‌کند.
۵. از اهمیت کار مؤلف، زمان صرف شده و گرفتاریهای او در امر تحقیق، خبر می‌دهد.

گفتنی است که در مورد تصحیح انتقادی متون و آثار کهن که معمولاً دستنویس است و یا نسخه‌هایی نادر و کمیاب می‌باشد، نوشتن دیباچه ضروری و گزیر ناپذیر است. در این نوع دیباچه‌ها علاوه بر رعایت موارد فوق، اختصاصاً به موارد زیرین نیز باید توجه شود:

۱. به چگونگی تدارک نسخه‌های خطی، میکروفیلم‌ها و نسخ تصویری اشاره شود.
 ۲. علاوه بر بیان مشخصات دقیق هر نسخه، توضیحات مبسوطی درباره آن ارائه شود.
 ۳. روش مصحح در کل تصحیح انتقادی و نحوه انتخاب نسخه اصلی و بدل توسط او ذکر گردد.
 ۴. علل و توجیهاات منطقی قبول یا رد نسخه اصلی و نسخه بدل‌ها بیان شود.
 ۵. ضمن اشاره به دیگر نسخه یا نسخه‌های چاپ شده، علل رجحان و مزایای نسخه حاضر و ضرورت چاپ آن ذکر گردد.
 ۶. تصویری از صفحات آغاز و پایان نسخه اصلی، و در صورت امکان نسخه بدل‌ها چاپ شود. غیر از مطالب فوق معمولاً دیباچه، جای تشکر مؤلف از کلیه کسانی است که در موارد و مراحل مختلف نسبت به تهیه کتاب، ارشاد، راهنمایی، کمک، تصحیح، بازبینی، ویرایش و انتشار با او مربوط بوده‌اند.
- در دیباچه‌های نوع اول نیازی نیست که دیباچه حتماً به وسیله مؤلف یا نویسنده نوشته شود و ممکن است این امر به دیگر متخصصان همان رشته واگذار شود. در چنین مواردی اگر رتبه علمی مقدمه نویس نسبت به مؤلف برتر باشد، به جای مقدمه آن‌را «تقریظ» می‌گویند.
- برخی از نویسندگان ترجیح می‌دهند که مقدمه را در پایان کتاب بیاورند که در این صورت به آن مؤخره می‌گویند البته این شیوه چندان مرسوم نیست و به ویژه در دومین نوع دیباچه (در مورد تصحیح انتقادی) آوردن مقدمه در آغاز کتاب امری الزامی است. به هر حال بهتر آن است که مقدمه در ابتدای کتاب آورده شود، زیرا در غیر این صورت چندان سودمند نخواهد بود.
- اصولاً تعداد صفحات دیباچه را با حروف تعیین می‌کنند. انتخاب این حروف در زبان فارسی به دو ترتیب حروف ابثی یا ابجدی انجام می‌گیرد.
۱. ترتیب ابثی اصطلاحاً ترتیب حروف هجای فارسی و عربی را ترتیب ابثی می‌نامند و ترتیب آنها از این قرار است:

۱- ا- ب- پ- ت- ث- ج- چ- ح- خ- د- ذ- ر- ز- ژ- س- ش- ص- ض- ط- ظ- ع- غ- ف- ق- ک- گ- ل- م- ن- و- ه- ی .

البته در ترتیب الفبای عربی، «ء» پیش از «و» است یعنی در عربی : ه، و، ی است ولی در فارسی : و، ه، ی. به علاوه در ترتیب زبان فارسی همزه نیز محسوب نمی‌شود.

۲. ترتیب ابجدی نوع دیگر از ترتیب‌های حروف الفبا، ترتیب ابجدی است که معمولاً در کتابها، صفحات دیباچه و فهرست مطالب را به جای شماره‌گذاری با ترتیب ابجدی نشان می‌دهند و ترتیب آن به صورت زیر است :

ا، ب، ج، د، ه، و، ز، ح، ط، ی، یا، یب، یج، ید، یه، یو، یز، یح، یط، ک، کا، کب، کج، کد، که، کو، کز، کح، کط، ل، لا، لج، لد، له، لو، لز، لچ، لط، م، ما.

ابجد، نام نخستین صورت از صور هشتگانه حروف جمل است، نام مجموع صور هشتگانه حروف جمل از این قرار است : ابجد، هوز، حطی، کلمن، سعفض، قرشت، ثخذ، ضظغ.

هریک از این حروف به ترتیب نماینده اعداد از یک تا ۱۰۰۰ به ترتیب زیر است :

۱- ب، ج، د، ه، و، ز، ح، ط، ی.

۱۰ . ۹ . ۸ . ۷ . ۶ . ۵ . ۴ . ۳ . ۲ . ۱

ک . ل . م . ن . س . ع . ف . ص .

۲۰ . ۳۰ . ۴۰ . ۵۰ . ۶۰ . ۷۰ . ۸۰ . ۹۰ .

ق، ر، ش، ت، ث، خ، ذ، ض، ظ، غ .

۱۰۰، ۲۰۰، ۳۰۰، ۴۰۰، ۵۰۰، ۶۰۰، ۷۰۰، ۸۰۰، ۹۰۰، ۱۰۰۰.

۴. متن اصلی کتاب

متن اصلی در هر نوشته محل تبیین تمامی اندیشه و تلاش مؤلف است. متن اصلی کتاب ممکن است به چندین بخش مختلف تقسیم گردد. در این تقسیم‌بندی رعایت نظم اصولی و علمی ضرورت دارد. بخشها یا فصول یک کتاب در حقیقت نگرش مؤلف به مطلب مورد نظر از زوایای مختلف است. این بخشها در عین استقلال از ارتباطی تنگاتنگ و سلسله‌وار برخوردارند.

فصل‌بندی در متن باعث می‌شود که خواننده در فواصل مطالعه نفسی تازه کند و احیاناً به جریان حوادث تا آن مرحله بیندیشد و خود را برای پذیرش حادثه یا واقعه یا هر مطلب نوین دیگر آماده سازد.

باید بیشترین دقایق و ظرایف نگارشی در متن اصلی پیاده شود. متن اصلی هر اثر مکتوب لازم است پاکیزه، آراسته و بدون غلط (چه املائی چه انشایی و چه چاپی) باشد ارائه یک متن مطلوب از حیث ظاهر و باطن، در صورتی امکان‌پذیر است که مؤلف وسایل و ابزار کار و طرح اصلی را کاملاً تحت تسلط و اختیار خود داشته باشد و در عین حال از آرامش خاطر، حضور ذهن، مایه و استعداد کافی و درک صحیح از موضوع برخوردار باشد و مهمتر از همه این که هدف و غرض مؤلف از تألیف حداقل برای خود وی روشن باشد زیرا اگر نوشتن به منظور دست‌یابی به هدفی خاص انجام نپذیرد نتیجه‌ای مطلوب به دنبال نخواهد داشت.

در داستان، متن اصلی از سه جزء مقدمه، تنه و نتیجه تشکیل می‌شود اما در تألیفات علمی متن مشتمل بر طرح مطلب، تحقیقات گوناگون در رشته مورد نظر، ارائه نظریات و نتیجه (در صورت لزوم) است.

همه آنچه تاکنون در خصوص شیوه تنظیم و نگارش یک تألیف گفته شد و در آینده گفته خواهد شد به منظور تألیف و نگارش متنی مطلوب و اصولی است، اما در صورتی که متن اصلی مغشوش، بی‌نظم و عاری از هدف باشد سایر اقدامات هرچند اصولی باشد هیچ نتیجه‌ای در برنخواهد داشت.

اگر موضوع متن اصلی یک نوشته تشریحی است بهتر آن است که به تصاویر، نمودارها، نقشه‌ها و هرچیزی که به تفهیم مطلب یاری می‌رساند، آراسته شود. اما اگر موضوع یک متن تحقیقی است، ارجاعات، رفرانسها و اسامی لاتین بهترست که بر طبق شماره یا ستاره در پاورقی‌ها نشان داده شود و برای جلوگیری از گسیختگی افکار خواننده از ذکر این نوع مسائل در داخل متن خودداری شود.

در انتخاب حروف چاپی متن اصلی رعایت نکات زیر ضروری است :

معمولاً بهترست شماره یا ستاره‌هایی که نشانه ارجاع مطلب به پاورقی هستند ریزتر از حروف اصلی انتخاب شوند، جملات، کلمات یا نقل قولهایی که نویسنده قصد مهم جلوه دادن آن را دارد، بهترست با حروف سیاه‌رنگ یا ایتالیک چاپ شود.

نکته دیگر این‌که باید دقت شود تا آنجا که لازم است مطلب جدید از سرسطر و از پاراگراف تازه شروع شود. این عمل در جهت جلوگیری از خستگی دید خواننده و جلب توجه و دقت او نقش به‌سزایی دارد. اگر مطلبی مربوط به متن اصلی نیست ولی نقش جنبی دارد و در واقع معترضه است، بهترست در پاورقی آورده شود. به هر صورت هر اندازه که در تنظیم متن اصلی سعی و دقت به عمل آید، نتیجه ارزشمندتر خواهد بود و این شدنی نیست مگر با ایجاد عادت، استمرار، پی‌گیری و برخورداری از حوصله و دقت فراوان.

۵. تعلیقات (افزوده‌ها)

در برخی از کتابها به خصوص در متون ادبی، توضیحات مختلفی برای کشف مجهولات متن اصلی از جهت روشن‌گری معانی لغات، اصطلاحات، مسائل نحوی، اماکن و اسامی خاص، مآخذ اصلی سخن مؤلف و ... لازم است. یادداشت‌هایی از این دست حتی در پاره‌ای از موارد از تعداد صفحات متن اصلی هم تجاوز می‌کند.

چنانکه کتاب نفثه‌المصدر جمعاً ۱۲۵ صفحه است درحالی‌که شارح محترم کتاب دکتر امیر حسین یزدگردی ۶۲۷ صفحه توضیح بر آن افزوده است.*

شروح و توضیحاتی را که مصحح یا منتقد به کتاب اضافه می‌کند، اصطلاحاً «تعلیقات» می‌گویند. تفاوت تعلیقات با پانوش (پاورقی) در این است که، حجم اولی بسیار سنگین‌تر از دومی است و اگر محقق بخواهد همه آن را در ذیل همان صفحه بیاورد، ظرفیت صفحه اجازه این کار را نخواهد داد، به جز این آراستگی ظاهری متن نیز به هم خواهد خورد. بنابراین ضرورت آوردن تعلیقات در پایان کتاب روشن می‌شود. علاوه بر این معمولاً هنگامی که در یکی از صفحات متن اصلی کلمه یا عبارتی محتاج توضیح زیادی باشد، با ذکر شماره به بخش تعلیقات رجوع داده می‌شود. برای جلوگیری از اشتباه خواننده درباره شماره ارجاع به پاورقی و تعلیقات، بهترین راه آن است که شماره رجوع به تعلیقات، به طور مسلسل از شماره یک شروع شود و تا پایان متن ادامه یابد و شماره ارجاع به پاورقی در هر صفحه، از شماره یک تجدید گردد، بجز این بهتر است که در چاپ این دو شماره از دو شکل متفاوت استفاده شود. در مورد اخیر به جای شماره می‌توان از ستاره نیز استفاده کرد.

* ر. ک: نفثه‌المصدر، شهاب الدین محمد خرنندزی، زیدری نسوی، تصحیح امیر حسین یزدگردی.

۶. فهرست اعلام

فهرست اعلام یا نام نامه یا فهرست اسامی خاص، عبارت از فهرستی است که، در آن کلیه اسامی خاصی که در کتاب آمده‌است با ذکر صفحه‌های مربوط به آن آورده می‌شود. روش تنظیم این فهرست به این شکل است که، کلیه متن پس از اتمام بازخوانی شده، و هریک از اسامی خاص بر روی فیش یادداشت می‌شود و پس از اتمام کار به ترتیب الفبایی مرتب می‌گردد. در ادامه از نامهای تکراری در یک صفحه تنها به ذکر یک مورد بسنده کرده و شماره صفحات را در مقابل آن می‌نویسند.

اسامی خاص ممکن است شامل اسامی خاص افراد، اماکن، کتب و جز آن باشد. آوردن تمام اسامی خاص در یک جا یا فصل‌بندی آنها تحت عناوین مختلف بستگی به حجم، نیاز و ضرورت امر دارد.

در تنظیم فهرست «اسامی خاص افراد» نخست باید نام فامیل و سپس نام کوچک آورده شود. اما در مورد قدما که به جای نام فامیل، کنیه یا نام پدر را ذکر می‌کرده‌اند بهتر است اول نامی را که فرد بدان شهرت یافته است بیاورند و سپس نام غیر مشهور با حروف متفاوت و در داخل پرانتز نوشته شود. نظیر سنائی (ابوالمجد مجدودین آدم). همچنین لقب یا کنیه اشخاص مشهور را باید پس از نام آنها و در داخل پرانتز آورد. نظیر ابوعلی سینا (شیخ الرئیس)، شهاب‌الدین سهروردی (شیخ اشراق). در مورد شاعران معاصر که هم تخلص و هم نامشان مشهور است، بهتر است در هر دو جا به آن اشاره شود. مثل م. امید (ر، ک اخوان ثالث)، اخوان ثالث (م. امید) یعنی این نام یک بار در حرف «م» و یک بار در حرف «الف» آورده می‌شود البته در چنین مواردی نیز نام‌های غیر مشهور بدون ذکر صفحات به نامهای مشهورتر ارجاع داده خواهد شد.

ضرورت تنظیم فهرست اعلام در موارد زیر خلاصه می‌شود:

۱. در یک کتاب پرحجم مثلاً جغرافیایی پیدا کردن نام یک رودخانه کار دشواری است، ولی فهرست اعلام، همه مواردی را که راجع به آن رودخانه در کتاب مورد نظر بحث شده‌است با ذکر صفحات مختلف ارائه می‌دهد.

۲. بارها شده‌است که پژوهشگری، برای مثال مطلبی را راجع به شخصیتی در منبعی خاص دیده است و در مراجعه بعدی مجبور می‌شود برای به دست آوردن اطلاعاتی درباره همان شخصیت کل کتاب را ورق بزند. در حالی که وجود فهرست اسامی خاص این مشکل را به راحتی حل می‌کند.

۳. بارها شده است که پژوهشگری در جستجوی یک اسم خاص، فریب عنوان کتابی را خورده و پس از اتلاف وقت فراوان و خواندن آن کتاب، به نتیجه مورد نظر نرسیده است. پس فهرست اسامی خاص مانع از اتلاف وقت پژوهشگران و محققان می شود.

برای روشن شدن موضوع به طور اختصار از فهرست اسامی خاص «از تاریخ مشروطه ایران» نمونه ای ذکر می شود :

الف :

آصف الدوله ۱۴۸، ۲۰۴، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۷۸.

آقاخان کرمانی (میرزا) ۱۳۶، ۱۴۳، ۱۴۴.

آقای فرش فروش (حاجی میرزا) ۱۵۰.

امیر اعظم، ۴، ۳۴، ۶۸، ۷۳.

امیرخان سردار (ارک امیراعظم)

با :

باقر (میر) ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۹، ۱۶۷، الخ ...

نکته، امروزه با کمک گرفتن از رایانه و خط کشیدن زیر اسامی علم در نسخه اول حروفچینی شده می توان به راحتی فهرست اعلام را الفبایی کرد.

۷. واژه نامه

در دوران معاصر که پای برخی از علوم جدید به کشور ما باز شده است تعدادی از واژه های جدید و بیگانه در عرصه فرهنگ علمی و ادبی ما پدیدار گردیده است. معانی این گونه لغات و کلمات توسط مترجمین آثار، با توجه به ساختار زبان و ادبیات ایران، ابداع و جایگزین واژگان بیگانه شد. گذشته از کم و کیف مسأله که بحث آن خارج از موضوع ماست، مترجمین این آثار، شاید به دو دلیل مایل شدند این گونه واژه های ابداعی را به خوانندگان معرفی کنند :

۱. الگو و نمونه ای برای مترجمین آینده باشد.

۲. سایر اهل زبان و آشنا به ترجمه در مورد این واژگان به قضاوت نشینند و رفته رفته نزدیک ترین لغت پیشنهادی به مفهوم واژه بیگانه جای خود را باز کند و مورد قبول واقع شود.

در همین رابطه، برخی از واژه‌ها با چندین معادل به زبان ما تعبیر شده‌است. برای مثال در زمینه جامعه‌شناسی واژه Process به معانی: پویش، فرآیند، روند، فراگرد و جریان تعبیر و ترجمه گردید.^۱ یا در زمینه روان‌شناسی واژه Idea به معانی انگاره، معنی، مفهوم، مثال، تصور، صورت ذهنی، پندار، پنداشت، اندیشه تعبیر و ترجمه شد.^۲

تهیه واژه‌نامه یا فهرست واژه‌ها در کتاب، به ویژه در ترجمه‌هایی که زمینه تاریخی طولانی در زبان فارسی ندارد، یا به‌طورکلی مطلب مورد ترجمه مربوط به علمی نوپا است، ضرورت تام دارد. این کار علاوه بر آن که فرهنگ لغات علمی زبان فارسی را گسترش می‌دهد، کار مترجمین آینده را نیز آسان‌تر می‌کند. از سوی دیگر آگاهی از «برابر نهاده‌های»^۳ واژگان برای خواننده‌ای که تقریباً: خود اهل علم است، از جهت درک صحیح مطلب ضرورت دارد. چه بسا مترجم در عمل برابرگذاری، دچار اشتباه و خطا شود، و رجوع به واژه‌نامه، خواننده را متوجه آن اشتباه سازد. برای مثال فرض کنید در یک ترجمه از یک کتاب روان‌شناسی می‌بایست واژه development را طبق پیشنهاد «صناعی» روان‌شناس به «نمو»^۴ یا حداکثر به مترادف آن نظیر رشد یا بالندگی ترجمه کرد. حال اگر مترجم به جای لغات مذکور، واژه پیشرفت یا سیر یا تحول را برگزیند که در زمینه‌های جامعه‌شناسی و فلسفه مترادف با مفهوم development است.^۵ جمله غلط و مفهوم نارسا خواهد بود. در این صورت واژه نامه حداقل خواننده آگاه را، متوجه مفهوم و معنای مورد نظر نویسنده اصلی خواهد کرد.

روش تنظیم واژه نامه بدین شکل است که، مؤلف یا مترجم اصطلاحات زبان اصلی و برابر نهاده‌های پیشنهادی خود را از درون متن استخراج می‌کند و سپس واژه‌های خارجی را به ترتیب الفبای لاتین مرتب کرده و معنای واژه را در مقابل آن می‌نویسد.

هم‌اکنون در زبان فارسی بسیاری از اصطلاحات ابداعی در زمینه‌های جامعه‌شناسی، فلسفه، روان‌شناسی، اقتصاد و سایر علوم انسانی از سوی جامعه علمی پذیرفته شده‌است. در سایر علوم نیز فرهنگ اصطلاحات ویژه آن علوم چاپ شده‌است. به مترجمان جوانی که قصد ترجمه از زبانی بیگانه در یکی از معارف بشری را دارند توصیه می‌شود

۱. رک، گ واژگان فلسفه و علوم اجتماعی ذیل واژه Process ۲. رک همان، ذیل Idea
 ۳. اصطلاح داریوش آشوری در این موارد ۴. رک همان ذیل development
 ۵. واژگان فلسفه و علوم اجتماعی ذیل development

که نخست فرهنگ اصطلاحات آن علم را در اختیار داشته باشند. چرا که رجوع به فرهنگهای عمومی در این گونه ترجمه‌های تخصصی راه به جایی نخواهد برد.

۸. فهرست مآخذ یا منابع

مآخذ اصطلاحاً به کلیه سرچشمه‌های تهیه و آبشخورهای فکری مؤلف اطلاق می‌شود. این منابع اندیشه، ممکن است کتبی یا شفاهی باشد. به عبارت دیگر هر تحقیقی متکی است به داده‌ها و اطلاعات پیش از خود. بنابراین هر محقق و مؤلف برای تدارک نوشته خود، به کتابها، نشریه‌ها، روزنامه‌ها، آرشیوها، و احیاناً شنیده‌ها و دیده‌های خویش رجوع می‌کند. هر یک از این موارد مآخذ و منابع گفتار او به شمار می‌رود. نهایت این که به جز گفتار و نظریه‌های مؤلف، بقیه جزو مآخذ و منابع وی محسوب می‌شود. به منظور ارج نهادن به تلاشها و تحقیقات دیگران و رعایت امانت و صداقت مطالب مأخوذ از دیگران و استناد به استنباط گذشتگان باید در هر تألیف مشخص شود. به این معنا که هر نوع استفاده از منابع دیگران می‌بایست در متن اصلی در داخل گیومه (" ") آورده شود - برخی از مؤلفان نیز به منظور تحقق این امر مطالب مأخوذ از دیگران را با حروف درشت‌تری چاپ می‌کنند - به جز این معرفی دقیق منابع و مآخذ سخن نیز کاملاً ضروری است و در غیر این صورت ارائه مطلب اخذ شده سرقت ادبی محسوب می‌شود.

برخی از محققان به ویژه در رشته تاریخ به اندازه‌ای نسبت به مسأله منابع و مآخذ وسواس دارند که حتی فصل اول کتاب یا قسمتی از آغاز هر بخش را در هر دوره تاریخی، اختصاص به معرفی اسناد و منابع خویش می‌دهند. در چنین مواردی، محقق درخصوص کم و کیف منابع اثر خویش به قضاوت می‌نشیند و آنها را دقیقاً ارزیابی می‌کند. این کار در واقع فهرست مآخذ محسوب نمی‌شود. بلکه ذهن خواننده را به نحوه استنباط و اعتقاد مؤلف نسبت به ارزشهای تاریخی و علمی، صحت و اصالت یا تحریف و تقلب در اسناد و متون جلب می‌کند.^۱ درحالی که فهرست مآخذ مشخصات ظاهری

۱. در این مورد رک مثلاً به: دولت نادرشاه، ک. ز. اشرافیان، ترجمه حمیدامین، ص ۱-۳۲ از:

تاریخ ایران، ن و. پیکولوسکایا و ... ترجمه کریم کشاورز، انتشارات پیام، چاپ سوم، تهران ۱۳۵۳ و سایر بخشهای این کتاب. همچنین رک به:

تاریخ ایران بعد از اسلام، عبدالحسین زرین کوب، انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم، تهران، ۱۳۶۲، ص ۱۹ - ۱۵۳.

منابع را معرفی می‌کند.

روش نشان دادن مآخذ و منابع : عموماً منابع و مآخذ سخن در یک تألیف دو بار ذکر می‌شوند، یک بار در متن، بار دیگر در فهرست مآخذ، و اما در خصوص آنچه که مربوط به مستند است متن اعم از کتبی یا شفاهی است، اگر نویسنده، به قولی شفاهی استناد می‌کند بهتر آن است که، قبل از نقل قول، شاهد خود را معرفی کند و سپس سخن وی را در داخل گیومه بیاورد. در چنین حالتی ارجاع موضوع به پاورقی ضرورتی ندارد. برای روشن شدن مطلب مثالی می‌آوریم :

«من از کسانی که در پیرامون باسکرویل می‌بودند و هنوز زنده‌اند، پرسش‌هایی کرده و اینک گفته‌های برخی از آنان را می‌آوریم : علویزاده که از آغاز جنگ در میانه مجاهدان و سپس با دسته باسکرویل می‌بود چنین می‌گوید : «شبانه که بایستی در شهربانی گردآییم از کسانی که پیمان فداییگری می‌داشتند جز یازده تن نیامدند ...»^۱

چنان‌که ملاحظه می‌شود، کسروی ضمن معرفی منبع سخن خویش، نام شاهد را نیز می‌نویسد و در پاورقی همان صفحه وی را روشن‌تر معرفی می‌کند.

اما اگر استناد مؤلف به قولی کتبی باشد، منابع و مآخذ سخن خود را به یکی از روشهای زیر ذکر می‌کند :

الف) منبع را قبل از شروع یا پس از اتمام مطلب در داخل پراکنش می‌نویسد. مثال :

«روی هم رفته توافق با مصر و قرارداد بستن با او، به نفع ما بود و ارزش آزمایش را داشت. (تایمز : نوزدهم اکتبر سال ۱۹۵۴)، سرانجام پیمان مصر و انگلستان امضاء شد ...»^۲

در مثال فوق نویسنده برای تصدیق سخن خود مطلبی را از روزنامه تایمز ذکر کرده و مشخصات آن منبع را در داخل متن معرفی کرده‌است. این روش بنا به دلایلی چندان پسندیده نیست. مهم‌ترین دلیل اینکه توجه خواننده را از تعقیب مستمر اندیشه نویسنده باز می‌دارد. به علاوه خواننده‌ای را که سرگرم مطالعه است از موضوع اصلی منحرف می‌کند و لازم است بار دیگر مطلب را از نو بخواند.

ب) منابع و مآخذ را با گذاشتن شماره یا ستاره در پایان مطلب مورد استناد، در پاورقی معرفی می‌کنند. اکثر نویسندگان از این روش پیروی می‌کنند. در این گونه موارد تا

۱. تاریخ مشروطه ایران، ص ۸۹۴ ۲. خاطرات ایدن، ص ۸۸

آنجا که منبع واحدی تکرار می‌شود، بار اول منبع را با مشخصات کامل می‌آورند و در دفعات بعد به ذکر لفظ «همان» (یعنی همان مأخذ) و یادداشت شماره صفحه بسنده می‌کنند. اگر شماره صفحه همان صفحه قبلی باشد، به جای مشخصات و شماره صفحه به لفظ «همان جا» اکتفا می‌شود.

ج) برخی از نویسندگان به جای این که جای منبع را در زیر صفحه مورد نظر نشان دهند، با گذاشتن شماره مسلسل، کلیه مأخذ را در پایان کتاب ذکر می‌کنند این روش جدیدترین شیوه ذکر مأخذ محسوب می‌شود. حسن این روش در این است که، حواس خواننده همواره معطوف تعقیب موضوع متن است و تنها در جایی که علاقه‌مند به شناختن منبع مورد استناد محقق است به مأخذ رجوع می‌کند، به علاوه پاورقی در این روش خالی می‌ماند و در این صورت می‌توان از آن در موارد دیگری همچون ذکر صورت لاتین کلمات، توضیحات مترجم و غیره بهره‌مند شد. عیب این روش در آن است که خواننده برای دیدن منبع باید مکرراً به پایان کتاب مراجعه کند.

در هر سه روش فوق رعایت موازین زیر ضروری است :

در فهرست مأخذ اگر مأخذ مورد استفاده کتاب است باید مشخصات زیر به ترتیب یادداشت شود :

نام کتاب، نام مؤلف، (نام مترجم، نام مصحح یا ویراستار، در صورتی که کتاب ترجمه، تصحیح یا ویرایش شده باشد) نام ناشر، شماره چاپ، مکان چاپ، تاریخ انتشار. اگر نشریه، مجله، بولتن، ماهنامه، فصلنامه، یا سالنامه باشد باید این مشخصات قید گردد نام نشریه، سال، شماره، محل انتشار.

و اگر روزنامه باشد : نام، روز، تاریخ، شماره سریال، ستون مشخص شود.

تمام مأخذ فوق در پاورقی‌ها، در حداقل مشخصات روشن با درج شماره صفحه و در فهرست مأخذ، با حداکثر نشانی یادداشت می‌شود. در فهرست مأخذ هرگاه جای یکی از مشخصات فوق خالی باشد، خط تیره گذاشته می‌شود. نکته‌ای که مختص نشریات و روزنامه‌هاست این است که در پاورقی‌ها تمام مشخصات باید ذکر شود. متنها در این گونه موارد باید از علائم اختصاری که بعداً معرفی می‌شود استفاده کنیم.

معرفی منابع از نوع دوم در پاورقی نشان داده می‌شود و با حروفی ریزتر از متن اصلی به چاپ می‌رسد. نشان دادن مأخذ در مقاله نیز پیرو اصول فوق است.

فهرست منابع یا مآخذ یا به ترتیب اسم مؤلف است و یا به ترتیب نام کتاب. ولی در هر دو صورت، لازم است به شکل الفبایی مرتب شود. در این فهرست، بهتر آن است که فهرست مآخذ کتاب و نشریه و روزنامه به طور جداگانه تنظیم شود. همچنین منابع فارسی و خارجی نیز باید جداگانه نوشته شود.

فهرست مآخذ

۱. عربی و فارسی

ابوبکر الصدیق، تألیف عمر ابوالنصر، بیروت ۱۳۵۳.
الاحبار الطول، تألیف ابوحنیفه احمد بن داود الدینوری، چاپ مصر، بنفقه المکتبه العربیه بی‌تاریخ.
تاریخ بیهقی، ابوالفضل بیهقی، طبع دکتر فیاض، تهران ۱۳۲۴ ش.
مروج الذهب و معادن الجواهر، ابوالحسن علی بن الحسین مسعودی، طبع مصر، ۲ جلد، ۱۳۴۶ هـ. ق.

۲. به زبانهای دیگر

Arnold, the Caliphate of Islam, Oxford 1924
Beker, G.H. Islamstudien, Berlin. 1928
Brakelmann, C. History of the Islamic peoples, Newyork 1960
Spuler, B. Geschichte der Islamischen Leander, 3 Bde, Leiden 1952 - 9 .

۹. نشانه‌های اختصاری

برای جلوگیری از اطاله کلام و تزییع وقت و حوصله خوانندگان، در متن، پانوشت و فهرست مآخذ، از نشانه‌هایی استفاده می‌شود که خلاصه برخی از کلمات هستند. گروهی از این نشانه‌های قراردادی به مناسبت استمرار استعمال، مورد پذیرش قرار گرفته‌اند و نیاز به توضیح نیز ندارند. این نشانه‌ها عبارتند از:

رک = رجوع کنید، رش = رجوع شود، نگ = نگاه کنید.

ج = جلد یا مجلد، ص = در مورد کتاب = صفحه، پس از نام حضرت محمد = صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم. ع = علیه‌السلام، م = مترجم (در صورتی که مراد تاریخ نباشد).
در صورت اخیر (= میلادی). الخ = الی آخر (تا آخر مطلب)، س = سال (در نشریات و مجلات) و ستون (در صورتی که منظور روزنامه باشد) و سطر (در جایی که سطر منظور نظر است)، ح = حاشیه.

در برخی موارد علامت ممیز (/) جایگزین نشانه ج = جلد و ص = صفحه می‌شود. به این صورت که پس از ذکر نام کتاب، علامت ممیز گذاشته، شماره جلد را می‌نویسند و پس از ممیز دوم شماره صفحه را می‌آورند، نظیر: تاریخ شعرا و ادبیات

ایران ۶۵/۲ یعنی جلد دوم صفحه ۶۵ کتاب مورد نظر. در مورد اقسام سالها نشانه‌های اختصاری زیر به کار می‌رود:

ش = شمسی و شماره (جایی که مراد نشریه باشد) ق = قمری، ه. ش = هجری شمسی ه. ق = هجری قمری. م = میلادی، ق. م = قبل از میلاد.

با اینکه محققان و نویسندگان درباره نشانه‌های فوق متفق القول‌اند اما باز بهتر آن است که نویسنده در آغاز کتاب در صفحه‌ای مخصوص هر یک از این نشانه‌ها را معرفی کند. به خصوص در جایی که کتاب برای طیف وسیعی از خوانندگان نوشته می‌شود.

گفتار سوم: تنظیم نهایی یک کتاب

هدف - آشنایی دانشجویان با تنظیم نهایی یک کتاب و تفاوت تألیف کتاب با پایان‌نامه است.

براساس آنچه در پیش آمد تنظیم اصولی بخش‌های گوناگون یک کتاب از آغاز تا پایان به ترتیب زیر خواهد بود:

۱. عنوان کتاب: عنوان کتاب عموماً به همراه نام مؤلف، مترجم، مصحح، ویراستار - در صورتی که کتاب ترجمه و تصحیح بوده یا ویراستار داشته باشد - بر روی جلد آن نقش می‌بندد. عنوان کتاب غیر از روی جلد، یک بار دیگر نیز در داخل کتاب و برای مثال در سومین صفحه (چون معمولاً یکی دو صفحه اول سفید است)، و آن هم حتماً در سمت چپ صفحه چاپ می‌شود.

قسمت پایین پشت همین صفحه معمولاً جایی است که در آن به تعداد چاپهای کتاب، نام ناشر، سال انتشار، نام چاپخانه، و نظایر آن اشاره می‌شود (البته این قبیل امور مربوط به ناشر است).

۲. فهرست مطالب کتاب

۳. نشانه‌های اختصاری

۴. تقریظ (در صورتی که داشته باشد)

۵. دیباچه کتاب

۶. متن کتاب

۷. تعلیقات، حواشی، (در صورتی که داشته باشد)

۸. فهرست اعلام (اسامی خاص)

۹. واژه نامه (در صورتی که داشته باشد)

۱۰. فهرست مآخذ یا منابع

ممکن است پس از اتمام کار و چاپ اثر، هنوز کتاب غلط‌های چاپی داشته باشد. برای رفع اشکال، غلطنامه تهیه خواهد شد. بدین ترتیب که کلمات چاپ شده غلط، در سمت راست و صحیح آن در سمت چپ با ذکر صفحه و سطر نوشته می‌شود. این صفحه بهتر است خارج از متن اصلی کتاب باشد تا خواننده پس از تصحیح متن آن را کنار بگذارد.

تفاوت تألیف کتاب با پایان‌نامه

معمولاً دانشجویان دوره‌های عالی تحصیلی، برای فراغت از تحصیل باید پژوهش مستقل و نسبتاً جامعی را در رشته تحصیلی خود به رشته تحریر درآورند که اصطلاحاً محصول آن پژوهش را «پایان‌نامه» می‌گویند.

آنچه پیش از این درخصوص تألیف کتاب آمد، شامل تهیه پایان‌نامه نیز می‌شود. یعنی شیوه پژوهش، انتخاب اسناد و مدارک، نگارش و آرایش و تنظیم گفتارها در هر دو شکل تألیف کتاب و تألیف پایان‌نامه مشابه یکدیگر است. اما تفاوت‌هایی این دو را از یکدیگر متمایز می‌کند که اهم این موارد عبارتند از:

۱. نیت اصلی مؤلف از تألیف کتاب، چاپ و انتشار آن است، لیکن هدف اصلی در نگارش پایان‌نامه‌ها دفاع از رسیدن دانشجو به حد اجتهاد در رشته تحصیلی مورد نظر است. بنابراین اگر طرف خطاب کتاب تألیفی عام و گسترده باشد، مورد خطاب رساله عده قلیلی از دانشگاهیان هستند که از طریق مطالعه و دقت نظر در پایان‌نامه بتوانند میزان دانش و اجتهاد دانشجو را مورد ارزیابی و سنجش قرار دهند. هرچند امکان دارد همین رساله با جرح و تعدیلهایی در آتیه به مرحله چاپ نیز برسد.

۲. در تألیف کتاب، انتخاب موضوع، مسئولیت مباحثات و استدلال‌های محتوایی اثر مربوط به خود مؤلف است. در حالی که در پایان‌نامه‌ها چه در انتخاب موضوع، چه در محتوای اثر و حتی در شیوه‌های تحقیقی، نقش اصلی با استاد راهنما و استاد مشاور است. بنابراین کم و کیف کار و مسئولیت علمی بیش از آن که بر عهده مؤلف باشد، مربوط به استادان راهنما و مشاور است.

این روند تا حدودی آزادی عمل را از دانشجو می‌گیرد در حالی که مؤلف چنین محدودیتی ندارد.

۳. در تألیف‌هایی که به قصد چاپ آماده می‌شود فرض بر این است که مؤلف خود را صاحب صلاحیت در موضوع مورد نظر خود می‌داند و اصولاً به مرحله‌ای رسیده‌است که می‌تواند هم موضوع را انتخاب کند و هم پاسخ سؤالهای احتمالی آن را بیابد. اما در پایان‌نامه، اصل بر این است که هنوز دانشجو به حد بلوغ و رشد کامل علمی نرسیده‌است و نوشتن پایان‌نامه به منزله آغاز تمرین برای پا گذاشتن در نخستین مرحله تألیف و تحقیق واقعی است. لذا ضرورت انتخاب استاد راهنما از همین نقص احتمالی ناشی می‌شود. در نتیجه می‌توان رساله‌نویسی یا پایان‌نامه‌نویسی را برای دانشجو در حکم آغاز حرکتی دانست که پس از خطا و آزمون و راهنمایی استاد می‌تواند در آینده به پژوهشگر و مؤلف حرفه‌ای تبدیل شود.

۴. کتاب چاپ شده به لحاظ فنی و آرایش ظاهری نیز با پایان‌نامه تفاوت‌هایی دارد. هر کتاب چاپی باید مجوزهای لازم را از وزارت ارشاد و کتابخانه ملی اخذ کند تا بتواند در حد گسترده‌ای انتشار یابد. در حالی که پایان‌نامه نیازمند چنین مجوزهایی نیست و فقط در چند نسخه محدود (هفت نسخه) بر روی کاغذ A4 تکثیر و در کتابخانه دانشگاه نگهداری می‌شود.

به جز این هر کتابی طراحی روی جلد، صفحه‌آرایی، قطع‌بندی، صحافی، نوع کاغذ، نوع حروف ویژه‌ای دارد که به سلیقه ناشران و توسط افراد حرفه‌ای تعیین می‌شود که معمولاً رعایت این گونه موارد در خصوص پایان‌نامه‌ها الزامی نیست.

با توجه به آنچه گفته شد هدف از نوشتن پایان‌نامه، عادت دادن دانشجو به مطالعه درست، آشنایی با کتابخانه و مراجع و منابع کار، ایجاد مهارت در پرورش موضوع، و روشن ساختن مشکل و یا موارد ابهام در موضوع مورد پژوهش، محدود کردن موضوع تحقیقی، سنجیدن شرایط تحقیق، بررسی امکانات و وسائل لازم برای پژوهش، انتخاب بهترین شیوه تحقیقاتی متناسب با عنوان پژوهش، تمرین نوشتن و انتخاب سبک متناسب با آن، و نظایر آن است.

در پایان ذکر این نکته ضروری است که هر اثر انتشار یافته لزوماً حائز تمامی شرایط علمی نیست، و چه بسا پایان‌نامه‌های ارزشمند و پرمحتوایی که راهی به سوی انتشار پیدا نکرده‌است و چه بسیار کتابهای چاپ شده‌ای که حداقل ویژگیهای علمی و

حتی سستی نشر و چاپ را مراعات ننموده‌است. بنابراین مباحث و مطالب ذکر شده را بایستی در چارچوب اصول اساسی و صحیح تألیف و تحقیق تلقی کرد و نه شیوه‌های مرسوم بازاری.

خودآزمایی ۲ و ۳

۱. کدام یک از تعاریف زیر درخصوص عنوان صحیح نیست؟

(الف) به نام هر کتاب عنوان گفته می‌شود.

(ب) چند کلمه که مفهوم واحدی از اثر را بیان می‌کند.

(ج) عصاره‌ای از محتوای هر نوشته را می‌گویند.

(د) پلی است که نویسنده بر اثر خود می‌زند تا خواننده را به درون اندیشه خویش رهنمون شود.

۲. نام دیگر «دیباچه» در کدام گزینه صحیح است؟

(الف) خلاصه هر فصل را می‌گویند.

(ب) به پیش‌گفتار یا مقدمه گفته می‌شود.

(ج) به ارجاعات آخر کتاب گفته می‌شود.

(د) به منابعی که نویسنده اعلام می‌کند دیباچه اطلاق می‌شود.

۳. هدف یا انگیزه نویسنده از بیان دیباچه چیست؟

(الف) بیانگر انگیزه نویسنده در تدوین اثر است.

(ب) راه‌های بررسی و تحقیق نویسنده را اعلام می‌کند.

(ج) منابعی را که نویسنده از آن بهره‌مند شده‌است، اعلام می‌کند.

(د) موضوعات هر فصل در دیباچه بیان می‌شود.

۴. بیان دیباچه در کدام اثر ضروری است؟

(الف) متون کلاسیک

(ب) متون علمی

(ج) متون یا نسخه‌های نادر و کمیاب

(د) متون مذهبی

۵. صفحات دیباچه را با چه علامتی تعیین می‌کنند؟

(الف) عدد

(ب) حروف لاتین

(ج) علامت و نشانه

(د) حروف ابجد

۶. آیا یک داستان بلند نیاز به فصل‌بندی دارد؟

الف) خیر
 ب) بلی
 ج) بستگی به داستان دارد
 د) بستگی به متن دارد

۷. کدام یک از آثار زیر به نمودار، نقشه و هر چیزی که به تفهیم مطلب کمک کند، نیاز دارد؟

الف) موضوعات تشریحی
 ب) موضوعات آماری
 ج) موضوعات علمی
 د) نام دیگر فهرست اعلام چیست؟

۸. نام دیگر فهرست اسامی خاص
 الف) فهرست علائم
 ب) فهرست اماکن
 ج) فهرست مأخذ
 د) فهرست اماکن

۹. کدام یک از نشانه‌های زیر در خصوص «نگاه کنید» صحیح است؟
 الف) رک
 ب) رش
 ج) نگ
 د) نگش

۱۰. برای رفع غلط‌های چاپی یک اثر به کدام روش عمل می‌شود؟
 الف) تصحیح و چاپ مجدد
 ب) بی‌تفاوتی نسبت به غلط‌های چاپی
 ج) چاپ غلطنامه
 د) توضیح در مقدمه کتاب

معرفی چند مجموعه مقاله

هر چند که در ضمن بیان و توضیح منابع و مراجع فهرست مقالات مشهور معرفی شده‌است، اما از جهت اهمیتی که برخی از مجموعه مقالات از آن برخوردارند در این جا تعدادی از آنها معرفی می‌شود.

۱. از مجموعه مقالات دکتر عبدالحسین زرین‌کوب می‌توان موارد زیر را برشمرد :
 - یادداشتها و اندیشه‌ها، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۷۱
 - نه شرقی و نه غربی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۵
 - دفتر ایام، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۷۵
 - از چیزهای دیگر، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۷۱
 - با کاروان اندیشه، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۹
 - نقش برآب ... ، انتشارات سخن، تهران، ۱۳۷۵
۲. از مجموعه مقالات دکتر غلامحسین یوسفی می‌توان موارد زیر را نام برد :

- نامه اهل خراسان، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۴۶، شامل شانزده مقاله
- دیداری با اهل قلم، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۷، شامل بیست مقاله
- برگهایی در آغوش باد، انتشارات توس، تهران، ۱۳۵۶،
- یادداشتهایی در زمینه تاریخ و فرهنگ ایران، انتشارات سخن، تهران، ۱۳۷۱، شامل نوزده مقاله
- چشمه روشن، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۹، شامل بحث در باب ۷۰ تن از شاعران ایران.
- ۳. از مجموعه مقالات مجتبی مینوی می‌توان موارد زیر را برشمرد:
 - نقد حالی، انتشارات خوارزمی، تهران، ۱۳۵۸، شامل ۲۵ مقاله در باب رجال ادبی ایران و مستشرقان.
 - تاریخ و فرهنگ ایران، انتشارات خوارزمی، تهران، ۱۳۵۲، شامل ۲۲ مقاله در تاریخ و فرهنگ ایران.
 - داستانها و قصه‌ها، انتشارات خوارزمی، تهران، ۱۳۴۹، شامل ۳۶ مقاله در تحقیقات ادبی و برخی ترجمه‌ها.
 - پانزده گفتار، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۳، در معرفی چهره‌های ادبی مغرب زمین.
 - یادداشتهای مینوی، به کوشش مهدی قریب و محمدعلی بهبودی، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، تهران، ۱۳۷۵، شامل دستنوشته‌ها و حاشیه‌نویسی بر کتابهای کتابخانه شخصی آن مرحوم است.
- ۴. از دکتر محمد معین نیز، توسط دختر ایشان خانم دکتر معین، مجموعه مقالاتی تحت عنوان «یاد در یادها» شامل ۶۴ عنوان مقاله در موضوعات گوناگون ادبی و معرفی برخی چهره‌های ادبی و علمی توسط انتشارات معین در سال ۱۳۶۷ چاپ شده‌است.

گزیده منابع و مأخذ

- شعرالعجم، شبلی نعمانی، ترجمه فخرداعی گیلانی، انتشارات دنیای کتاب، تهران، ۱۳۶۳.
- یک سال در میان ایرانیان، ادوارد براون، ترجمه منصور بهروزی.
- تاریخ ادبیات فارسی، هرمان اته، ترجمه رضازاده شفق، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، سال ؟
- مجمع الفصحاح، رضاقلی‌خانی هدایت، به کوشش مظاهر مصفا، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۳۶.
- کلیات کتابداری، ف. جی. هاجینگر، ترجمه فخری ناظمی، چ دوم، انتشارات مرکز خدمات کتابداری، تهران ۱۳۵۹.
- الذریعه الی تصانیف الشیعه، آقا بزرگ تهرانی، چ مجلس، ۱۳۳۵.
- تاریخ ادبیات در ایران، ذبیح‌الله صفا، چ ششم، انتشارات فردوسی، ۱۳۶۳ - ۱۳۷۳.
- اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی سعید، محمدبن منصور، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، انتشارات آگاه، تهران ۱۳۶۷.
- التصفیة فی احوال المتصوفه، قطب الدین ابوالمظفر منصوربن اردشیر العبادی، تصحیح غلامحسین یوسفی، انتشارات بنیاد فرهنگ، تهران، ۱۳۴۷.
- عوارف المعارف، شیخ شهاب‌الدین سهروردی، تصحیح قاسم انصاری، انتشارات علمی - فرهنگی، تهران، ۱۳۶۴.
- خلاصه شرح التصرف، مستملی بخاری، تصحیح احمد علی رجایی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۴۹.
- ترجمه رساله قشریه، عبدالکریم بن محمد قشیری، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر.
- مقامات زنده پیل، احمد جام، تصحیح حشمت‌اله مؤید سندجی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چ دوم، تهران، ۱۳۴۵.
- انس الثائین، احمد جام، تصحیح علی فاضل، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۰.
- آداب المریدین، ضیاء‌الدین ابوالنجیب سهروردی، تصحیح هروی، انتشارات مولی، تهران ۱۳۶۳.
- شرح شطحیات، روزبهان بقلی شیرازی، تصحیح هنری کرین، انتشارات انجمن ایران‌شناسی فرانسه در تهران، ۱۳۶۰.
- تمهیدات، عین‌القضاه همدانی، تصحیح عقیف عسیران، انتشارات منوچهری، تهران ...
- رساله عشق و عقل، شیخ نجم‌الدین رازی، به اهتمام تقی تفضلی، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۵.
- تذکره الاولیاء عطار، تصحیح محمد استعلامی، انتشارات زوار، تهران، ۴۵۵.

- تصوف اسلامی و رابطه انسان با خدا، رینولد نیکلسن، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، چ اول، انتشارات توس، تهران، ۱۳۵۸.
- سرچشمه تصوف در ایران، سعید نفیسی، چ سوم، انتشارات فروغی، تهران، ۱۳۴۵.
- ارسطو و فن شعر، ترجمه و توضیح عبدالحسین زرین کوب، چ اول، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۵۷.
- نقد ادبی، دکتر عبدالحسین زرین کوب، چ سوم، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۱.
- سخن سنجدی، لطفعلی صورتگر، انتشارات ابن سینا، تهران، ۱۳۴۶.
- شیوه‌های نقد ادبی، دیوید دیچز، ترجمه غلامحسین یوسفی و محمد تقی صدقیانی، چ دوم، انتشارات علمی، تهران، ۱۳۶۹.
- تاریخ نقد ادبی، رنه ولک، ترجمه سعید ارباب شیروانی، انتشارات نیلوفر، تهران، ۱۳۷۳ - ۱۳۷۷.
- پیش درآمدی بر نظریه نقد ادبی، تری ایگلتون، ترجمه عباس مخبر، چ ۲، انتشارات نشر مرکز، تهران، ۱۳۸۰.
- ساختار و تأویل متن، بابک احمدی، چ ۴، انتشارات نشر مرکز، تهران، ۱۳۷۸.
- مرجع‌شناسی، عباس ماهیار، چ اول، انتشارات جام گل، کرج، ۱۳۸۰.
- صورت‌بندی مدرنیته و پست مدرنیته، تألیف حسینعلی نوذری، چ اول، انتشارات نقش جهان، تهران، ۱۳۷۹.
- لغت‌نامه، علی اکبر دهخدا، انتشارات سازمان لغت‌نامه دهخدا.
- برهان قاطع، محمد حسین خلف تبریزی، تصحیح محمد معین، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- شمارالقلوب فی المضاف و المنسوب، ابومنصور ثعالبی، ترجمه رضا انزابی‌نژاد، انتشارات دانشگاه فردوسی، مشهد، ۱۳۷۶.
- فرهنگ‌نامه شعری، تألیف رحیم عقیقی، انتشارات سروش (۳جلد) تهران، ۱۳۷۲ - ۱۳۷۳.
- فرهنگ کنایات، تألیف منصور ثروت، چ سوم، انتشارات سخن، تهران، ۱۳۷۹.
- فرهنگ لغات عامیانه و معاصر، چ دوم، رضا انزابی‌نژاد، منصور ثروت، انتشارات سخن، تهران، ۱۳۷۷.
- تاریخ و فرهنگ، مجتبی مینوی، چ اول، انتشارات خوارزمی، تهران، ۱۳۵۲.
- تاریخ ایران، ن. و پیکولوسکایا، ترجمه کریم کشاورز، چ سوم، انتشارات پیام، تهران ۱۳۵۳.
- دولت نادرشاه، ک. ز. اشرافیان، ترجمه حمید امین، چ دوم، انتشارات شبگیر، تهران، ۱۳۵۶.
- خاطرات ایدن، ترجمه کاوه دهگان، چ سوم، انتشارات فرزانه، تهران، ۱۳۵۷.
- فرهنگ فارسی، محمد معین، چ چهارم، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۰.
- واژگان فلسفه و علوم اجتماعی، ویرایش داریوش آشوری، چ اول، انتشارات آگاه، تهران ۱۳۵۵.

